

ПРОЗА

KAMUNIKAT.ORG

«Даруй, што я плачу...»

Замест уснамінаў

Ураныні мае сябры зь літаратурна-лінгвістычнага факультэтуту Вышэйшага Педагагічнага Інстытуту здавалі залікі па гісторыі народаў СССР. На сталох ляжалі тоўстыя кнігі гісторыяў і палітграматаў. Гаворка ішла пра «турму народаў» і шчасльівую маладосьць у краіне сацыялізму... Перада мною ляжаў ліст знаёмае дзяўчыны з дробнымі, але густымі плямамі на асобных літарах. «Даруй, што я плачу, пішучы гэтыя слова... Гаспадаркі нашае няма, а бацькоў таксама не засыпела. Што зь імі сталася -- ня ведаю. Кажуць, што...» Перапыніў мяне выкладчык і паклікаў да адказу.

-- Зноў пішаце вершы і нічога ня чуецце! -- заўважыў выкладчык. Я, да болю ўзрушаны няличасцем знаёмай, патрапіў адказаць на пытаныне, але не на «выдатна», а на «вельмі дрэнна» з чырвоным запытальнікам. «Не, таварыш Пэрэльман, ня толькі чую, але й бачу гэтыя сылёзы... Вось яны, паглядзеце»...

Адказ пачуў я ў канцы лекцыі: «А вам, таварыш, усё-ж трэба пазнаёміцца з «турмой народаў»...

Ноч, як і вечар, выдалася цёплай і прыгожай. Падаў мяккі, пушысты сынег. Хацелася кудысьці ісьці, ісьці, куды вочы глядзяць, ісьці ў глыбіню й экзотыку лірычна-рамантычнае ночы. Цягнула да сяброў, да роднае маці. У суседзяў, за съцяною майго студэнцкага пакою, ішла гучная бяседа: абходзілі нарадзіны сына.

Меўся пісаць ліст да знаёмай. Думкі абарвала радыё.
Гаварылася пра дзень Чырвонае Арміі, пра гонар службы
бацькаўшчыне... Я выняў вайсковую картку з прызыўнага пункту і
яшчэ раз прачытаў: «До особого вызова». Мне прыгадаліся слова
любімага беларускага паэты, і я чамусьці запісаў іх на тым шматку
паперы:

...Жыцьцё, суровасць і закон,
з табой ніяк я не паладжу.

Душа ня хоча быць званком
твайго і рогату і плачу.

Праз гадзіну пастукалі ў дзвёры. У пакой увайшло НКВД.
Ордэр на арышт. «Вось і "особый вызов"»... -- мільганула думка.

Гэтак скончыўся 22-гі і пачаўся 23-ці дзень лютага 1933 году
на 22-ім годзе мае маладосьці.

Дарэмна цягнула да сяброў. Мы сустрэліся ў сівых скляпеннях
муроў: нас зьвёў суворы лёс жыцьця, жыцьця, якое ішло «от
Москвы до самых до окраин»...

Ураныні я ізноў убачыў ліст мае знаёмае і тыя самыя дробныя,
але густыя плямы на асобных літарах. Тут я сапраўды пераканаўся
ў праўдзівасці Пэрэльмана, што «вельмі дрэнна», і перад вачымі
паўстаў чырвоны запытальнік у новай турме народаў, якая
праглынула і першы падрыхтаваны мною зборнік вершаў «Песьні і
думы».

Дажджлівым вечарам у жаўталістую, рудую восень 1934 году,
«сацыялістычная індустрывя» імчала нас у далёкія пусткі Сібіру.

Пад грукат калёс, нібы ў вадказ на іронію лёсу, склаліся ў
радкі верша словы:

Я пазнаў і Эўропу, і Азію,
і Аўстралію вызнаць 'шчэ мусіў...
Пустка сэрца маё ўразіла,
не пазнаў што як сълед Беларусі.

«Труд перевоспитывает человека» -- такім шыльдам сустрэлі
нас драцяныя загароды канцэнтрацыйнага лягеру на ўскраіне
катаржанскаага гораду Новасібірску. Седзячы на абтоку гэтага
людскога ганьбішча, я пазнаваў непазнанае і глыбей адчуваў мала
адчувае Радзімы: красу палёў і шум бору, сівяя туманы і тугу
матчыных песняў, сінь вазёраў і асалоду любасці да роднае зямлі.
Было крываўна і балоча, але

Каму паскардзішся, каму,
каму жывое скажаш слова?
Вазьму лепш плач я перайму
вятроў і звон лістоў кляновых...

Гэты плач і звон, што, здавалася, даносіліся з Бацькаўшчыны, былі жывільнай стравай душы, крыніцаю будучае творчасці ў новым часе, калі былі-б у стане прачнуцца і зняволенныя «песні і думы»...

Прайшлі, прамінулі гады. Зарубцаваліся раны, але ня сплямілася перажытае. Душа беларуса жывучая, ня ўмее маўчаць ні ў часіны радасці, ні смутку. Яна съпявае і вядзе напярэймы жаданьням, а жаданьнямі гэтymі ёсьць шчырасць і праўда жыцця, ці гэта на Бацькаўшчыне, ці, як суджана ізноў злым лёсам, -- на чужыне.

Бэрлін, 9 верасьня 1944

Тайніцы Сыляпянскага лесу

За Менскам, на шостай вярсыце ад Парку Культуры ў Адпачынку, у лесе Малой Сыляпянкі, паҳаваны вялікія тайніцы жыцьця. Сыяды страшэннага злачынства пазарасталі даўно мохам і травою, але памяць часам ня сплямілася.

Я хачу расказаць пра тое, што бачыў на собскія вочы, і тое, што гаварылі мне жывыя съведкі ды апавядальнікі чутага ад іншых. Ня ведаю, дзе цяпер гэтыя людзі. Бальшыня зь іх, напэўна, загінула ў канцэнтрацыйных лягерах Сібіру, а косьці іншых, магчыма, буцьвеюць у tym самым Сыляпянскім лесе... Пра гэтую праўду не напіша ніколі ні маскоўская «Праўда», ні менская «Звязда».

1932 год. Студэнты Менскага Педагагічнага Тэхнікуму імя Ўсевалада Ігнатоўскага адбывалі на Дасяледчай Станцыі ў Малой Сыляпянцы сваю месячную сельскагаспадарчую практику. Дырэктар станцыі папярэдзіў: «За дзвесыце мэтраў ад баракаў пачынаецца ваенная зона, хадзіць туды забараняеца!»

Аднаго дня наказалі мне, што бацькоў выгналі з калгасу, а старэйшага брата пасадзілі ў турму. Хацелася йсьці на край сьвету. Надвечар я паклікаў бліzkага сябра Сяргея Русаковіча, маладога беларускага пісьменніка, і мы, нікому нічога ня кажучы, падаліся ў лес. «Стары Барыс, што корміць канадыйскіх карпаў у сажалках, кожнага досьвітку бачыць «чорнага ворана», а тая ў лесе камяніца, кажа ён, ня дом адпачынку, а нейкая катаўальня...» -- гаворыць Сяргей. «А Рачыцкая, дачка камісара, гаворыць, што там поўна хворых», -- зауважыў я. Розныя ходзяць чуткі... Калія забалаці, улева ад чыгункі Менск-Масква, мы прачыталі напісане чырвонымі літарамі: «Конскі могільнік. Небяспечна!» Мноства засыпаных і незасыпаных ямаў. Кавалкі гліняных трубаў, кучы хваёвых слупоў і скруткі калючага дроту. «Гэта, гаворыць сябра, для адводу вачэй... Барыс ведае ўсё чыста, папытайся толькі яго»...

Лес гусыцеў і рабіўся цямнейшы перад заходам сонца. У подыху вільгаці паҳла трупной гнілотай. І вельмі блізка... Пачалі шукаць.

«Бачыш?» -- з жахам звярнуўся я да Сяргея. Дагэтуль не даваў веры, што можа ледзянець цела й заміраць сэрца. На плашчыні нейкіх трох гектараў, паміж радамі насаджаных у 1925 годзе хвоек, жаўцелі, размытыя пазаўчарашнім дажджом, маленькая курганкі і велікаватыя насыпы. Было іх нешта каля шасцідзесяці на першым пляне, а далей -- яшчэ... і яшчэ... Шмат якія былі заваленыя ламачкам.

Весткі з дому і пах магільнай, чалавечай гнілі адурманілі галаву. Я адараў вокладку Марксавага «Капіталу» і напісаў: *«Пад якімі-ж курганамі буцьвянеюць косьці маіх братоў: Якава, Уладзімера, Андрэя і Вінцэсія?»* Вокладку насадзіў на сук галіны, што абдымалася з аброслым травою курганам. «Ты звар'яцеў, ці што?» -- з трывогаю крыкнуў Сяргей Русаковіч. Мне таксама хацелася крычаць і клікаць людзей шукаць родных і блізкіх. Пакідаючы месца вялікага бойніща, гэткія слова вырваліся з маіх грудзей: *«Пачакайце, бальшавіцкія далаконы!»*...

На скрыжаваныні лясных съцежак убачылі мы некалькі мужчынаў з рыдлёўкамі ў руках, абкружаных чырвонагаловымі энкавэдыстымі з сабакамі. Нельга было ўцякаць: перад намі стаяў ужо чалавек з аўтаматам. У вобразе гэтага двухногага звера я пазнаў работварага Васіля, Гіцля Бессардэчнага, як празвалі яго людзі маіх родных Дудзічаў. «Неніта вельмі шмат коней здыхае ў вас...» -- сказаў я не вітаючыся. «Глядзі, разумнік, каб замест каня твая галава ня трапіла ў яму... Ідзі, каб і духу твойго ня было тут... Паговорым пазней», -- аўтарытэтна выказаў Гіцаль Бессардэчны.

Каля Дасьледчай Станцыі сустрэлі нас сябры: Сяргей Астрэйка, аўтар ненадрукаванай выдатнай «Бэнгалі», Сяргей Гайка, Касянкоў, брат Міхася Зарэцкага, і студэнт Адам, пляменнік Адама Бабарэкі. Апошні, моцна ўсхваляваны, паведаміў: «Дзядзька Барыс і студэнт Ахрэмчык -- арыштаваныя. Дырэктар пытаўся пра вас...»

Ноч была няпрыемнай і вельмі трывожнай. Усе драбніцы, як жывыя, стаяць перад маімі вачымі. Мне здаецца, што й цяпер яшчэ чую дзікі крык ратунку, які даносіўся тае начы да нашага слыху з-пад таямнічае жоўтае камяніцы Съляпянскага лесу.

28-га лютага 1933 году вокладка Марксавага «Капіталу» зь імёнамі маіх братоў ляжала на стале съледчага ў мурох Менскага НКВД. Сухатварая Навіцкая, што часта наведвала рэдакцыю газэты «Савецкая Беларусь», а пазней і Малую Съляпянку, гаварыла

магільным голасам: «Вось мы й спаткаліся... Сладзяюся, што спаткаешся і з братамі...»

Увесну 1935-га году ў чырвоных мурох Марыінскае турмы, у Сібіры пазнаёміўся я з Вячаславам Ануфрыевым, былым малодшым лейтэнантам Менскага НКВД. Аднавокі сухотнік часта паўтараў мне: «Моцна пакараў мяне Бог за съляпянскія душы... Ляжыць там ня менш дзесяці тысячаў».

26 сінегня 1955

УСПАМІНЫ

Праўду кажучы...

Вось яно, гэтае простае, а найлепш было-б, -- зусім прасьцоткае, але шчырае, жытае й перажытае...

Скажаце, пра самога сябе? Не,-- пра беларусаў, а спаміж іх, пэўна-ж, і пра сябе самога, і пра сяброў, і пра блізкіх, і пра далёкіх. І пра шашаліяў-валасацікаў...

Праўду вам, Чытачы, кажучы, дык і з рознымі чужымі, з добрымі й благімі, разумееща, ды, пэўне-ж, з самымі што ні на ёсьць чужакамі-чужынцамі -- лёгцы не разьмінуся.

А ўсё гэта кажацца, як пра тое і ўсе беларусы вельмі-ж ведаюць, каб жыцьцё намі ўбачылася ды згіната тымі, што нам яны надта зычылі... Кожны па-свойму: адзін зь мёдам, а іншы з чамярычаю...

Шашаль-валасацік...

Усе гады аднолькавымі здающа, калі зірнеш на іх не падумаўши. Аднак-жа бываюць яны й лепшымі, і горшымі, а спаміж іх ёсьць і зусім няпрыемныя, і часам надта-ж ужо прыкрыя. Гэтакае-ж самае льга сказаць і пра месяцы. У мяне, напраўдзе кажучы, дык месяцы нераблыталіся з гадамі. Студень 1933 году быў вельмі-ж няпрыемны і найбольш неспакойны з усіх, што перад ім мінуліся. А начыналася ўсё вось як. Старога, згорбленага вайною пад самаварнаю Тулаю «гнаяскур» Калошу (гэтае празвалі на Менскім заводзе «Бальшавік» гаспадара мае кватэры на пасёлку Камінтэрн, што пад бокам самага Менску) арыштавалі; Хведара, суседа маіх бацькоў, і бацьку сябра Пятруся, што жыў аднаго часу ў тым самым доме, выгналі з хаты й завезылі ў шматнацыянальны Котлас; маці-ж мая наказала людзьмі, што «забралі з млыну старэйшага Рыгора», і што ён -- «як у воду кануў»; у роднага дзядзькі Якуба адабралі дом у Менску й ніякае затое пісулькі не далі; пікарчук райваенкамату, у Менску, як самі ведаеце, паведаміў суха, не падымаючы вачэй:

-- Подготовительные курсы в военно-инженерную академию заменяются прохождением переменного лагерного сбора...

Пісарчук яшчэ нешта хацеў сказаць, але я так моцна скрывіўся, што ў яго склалася ўражаныне, быщам-бы я не зразумеў сказанага, і ён паправіўся:

-- Понятно?

-- Усё да крупялінкі, -- адказаў я й моўчкі выйшаў.

І думаецце, што гэта ўжо і ўсё, і ўсе тыя няпрыемныя закавулінкі? Ого, калі-ж бы яно так дый было! Каля пляцу Волі, напрыклад, сустрэў аднаго знаёмага, а ён мне й кажа:

-- Чуў, як началі трэсьці ў наркамземе? Мой найлепшы сябра, признаюся табе, сказаў гэтакае: «Тае начы аж пятнаццаць чалавек вывалаклі зь іхных канцылярыяў».

Я-ж меў свой уласны клопат і мусіў съпяшацца. І запраўды, усё яно так пераблыталася, што ня бачыў, дзе яно пачынаецца і дзе яно мусіць скончыцца. А да гэтага-ж яшчэ й усялякія чуткі, зынітаваныя прыемнасцю й няпрыемнасцю. Усякае-ж бывае. Нехта, напрыклад, некаму казаў нешта, а гэтае «нешта», падшытае ветрам, а можа й найпраўдзівейшае, ды іншым «нейкім» падліцаванае ці й зусім пераліцаванае, пераказвалася яшчэ некаму, і чуткі, як тая вужака, паўзылі й шырыліся... Адным словам, як аднаго разу падсумаваў быў той, пра якога мова пазней пачнецца, -- заўшица зь безгалоўем шлюбавалася...

Усё гэта лезла жывасілам у галаву, чаплялася з думкамі, параліжавала іх, грязла душу, а сам, здавалася часам, уліпаў у нейкае глейкае месіва.

З моцных ашчопціяў згрызоты вылузвацца ня так лёгка, і я прыгадваў тады аднавокага дрывесека Сялівона і ягонае апавяданыне пра маленькага шашаля-валасаціка...

-- Кажаце, што дзерава болю ня мае? Эгэ-ж, мае, ды яшчэ які! Яно, беднае, яшчэ ў сілу не ўвабралася, а валасацік ужо пад коранем у яго ззамаладу сядзіць і пад кару точыцца. Пнецца дзераўца зь ценю выбрацца, а валасацік ужо зверху сьвідроецца -- да самага нутра белага. Можа-б, я й калодаў тых не калоў, каб ня гэтыя шашалі ды іншыя караеды ў сярэдзіне іх сядзелі. Секану гэта аднаго, і сэрцу адразу лягчэй робіцца...

Думаочы пра маладыя дрэўцы ды іхных шашаляў, хацелася сказаць усюму таму «Камінтэрну» -- усім чысьценька:

-- Эх, каб нашым Сялівонам волю ды сякеры ў рукі, колькі-б шашаляў-душаедаў перасеклі-б яны тады!.. І мая-ж бо душа, напэуна, грэзьмя ня грэзлася-б?

Украдзены «Маркс»...

У тых днёх меўся было ехаць на нейкі час дадому, пад самую Піц, разумееца, каб з маці ды з братамі пабачыцца. Самі разумееце, не ставала нікому паветра тады ў Менску, у нашым -- Беларускім Менску. Аднак, кажуць, што ніколі яно ня выходзіць так, як-бы гэта чалавеку хацелася. Гэтак і зы мною сталася. Аднаго таго вечара, як толькі адчыніў гэта я дзвіверы, гаспадыня, жонка арыштаванага «гняяскура» Калошы, зірнула мне ў очы і, памаўчаўшы, відаць, ёй было вельмі цяжка на сэрцы, паволі сказала<...>

-- Якога? Лістаносца, хочаш сказаць?

-- Не, што вашую кніжку панёс. Ён, калі вы езьдзілі ў той лес, дзе кары гадуюцца, да Шчупака прыходзіў. І мама ведае, але ня кажа, баіцца надта.

-- А дзе-ж гэты «Шчупак» плавае, што й начаваць ня прыходзіў? -- пацікавіўся я, абы нешта сказаць ці зусім не маўчаць.

-- Ня ведаю...

Меўся яшчэ нешта сказаць, але Калошыха была пагукала. Я выняў ліст і пачаў чытаць.

«Даруй, што я плачу, шішучы гэтыя слова... Бацькі ўжо нямашака, а маці ў такой гарачцы, што гаварыць не гаворыць нічога... У вашую хату прыязджалі з раёну й забралі твае лісты. Забралі й мае...»

Я ня помню цяпер, колькі разоў браўся чытаць ліст перапалоханае да съмерці дзяўчыны: можа, і дзесьць, а можа, і пятнаццаць... А трэй рэчы, пэўнеч, не забудуцца: падкрэсленае трэй разы слова «ўцякай», няроўныя ад сылёз сінія плямкі на літарах ды тое, абыякавае, цяжкае й саркастычнае: «Куды-ж?.. Лезыці на яшчэ большы ражон?..» Уцякаць ня было куды, аднак, некуды съпяшаўся. Хаваў забароненае, выстаўляў наперад Маркса, Энгельса, Леніна й Сталіна і нейкія, цяпер ня помніцца, палітграматы... Думалася, здаецца, што абароняць. Думаў адно, а сталася зусім іншае. Як даведаўся пазней, выйшла якраз наадварот: тэарэтыкі й практикі марксизму-ленінізму валіліся ў куткох, а на самым відовішчы ляжалі ўсе «нацдэммы», розныя ўхілістыя і выкананая, ліха ведае адкуль, кніжка пра нейкі ангельскі шпіянаж... Іншы-б сказаў гэтак: «чалавек клясычна падрыхтаваўся да сустрэчы гасьцей -- трапіў як пальцам у неба»...

Пасрабуй давесыці, што ў Бога цялят ня краў і што Богу душой ня вінен.

Чорныя скуранкі...

Ноч, як і заменены ёю вечар, была цёплай і, як кажуць, вельмі-ж прыгожай. Пасьля невялікай адлігі падаў буйны пушысты сынег, раўнюткі, бязь ветру й подыху, сышаўся ён, быццам тыя цудадзейныя бялюткія пушынкі, што спадаюць на ружовыя далоні казачных анёлкаў, ці тыя зорачкі -- залатыя пялесткі, што ў вокамгненнасць і ня больш, як адзін-аднюткі раз на вяку, у сyne, пры найвялікшай чысьціні й супакоі душы, можа ўявіць сабе непазнаная сіла чалавече ўявы. Гледзячы здалёку на стрэхі будынкаў, на дрэвы й ліхтары, здавалася, што перад вачыма, губляючыся ў далечыні, раскашуюцца ў белым золаце пялесткі неабсяжныя квіцісткія вішнёвыя сады... Зіма нагадвалі вясну, а адтас вясны, што яшчэ трymалася ў памяці, не засталося й съледу...

Хацелася йсьці, ісьці ў глыбіню й экзотыку гэтае лірычна-рамантычнае, ніколі ня бачанае і ня чутае ў Менску начы. Сынег усё буйнеў і гусыцеў, і нікога ня відно было: усё, бачанае перад гэтым, страціла ня толькі формы, але й свой убогі зъмест... І толькі яно адно, неспадзянвае ў гэтую дваццаць трэцюю і апошнюю «майскую» ноч у лютым 1933 году, страшэннае «руки вверх!», разбурыла і рамантыку, і экзотыку, і прынесеную съняжынкамі лірыку... «Вось табе й уцёкі...» -- падумаў я сам сабе, горка ўсьміхнуўшыся. «Дагоняць і перагоняць...»

На кватэры ўбачыў я трывоныя галавы і трыв даўгія чорныя скуранкі. Першая галава, таўсьцейшая і касаватая, паказваючы рукавом скуранкі ў закуткі пакою, сурова запыталася:

-- Это называется любовью к вождям и партии?

Я маўчаў, але прызнацца, глядзеў на павыкіданых правадыроў і напісаны імі-ж камуністычны блуд зь вялікім зьдзіўленнем. Спачатку не сказаў нічога. Маўчаў, чакаў нечага яшчэ страшнейшага. І яно прыйшло. Можа, гэта й ня было страшнейшым, можа, яно было ў зусім нястрашным, але-ж мне здавалася, што ўбачыўшы тое, што толькі цяпер пабачыў сам, зваліца на галовы сяброў...

-- А это что? Контрреволюционная национальная гниль? -- з прысьвістам заўважыла найдаўжэйшая скуранка, стукаючы худымі

пальцамі па нейкай бляшанай на стале пушцы й пільна гледзячы мне ў самыя вочы.

«Эт, што міру, тое й бабінаму сыну, -- падумаў я, -- а бараніцца не пашкодзіць -- варта, трэба».

-- Гэта вы самі, -- кажу, -- зрабілі ўсё.

На гэта адказала ўжо першая з другога боку самая блішчастая скуранка з шырокім, як засланка, грудзьмі:

-- Не спеши, -- времени для рассказа будешь иметь достаточно!..

Каля самых дзівярэй стаяла, перапалоханая да паўсъмерці, жонка «гнаяскура» Калошы. Яе ні адпушчалі і ні дапушчалі -- гэта, каб яна ня выскачыла часам ды чаму-небудзь не пашкодзіла, ды каб не зрабіла чаго-небудзь... Белая нярухомая посташь няшчаснай Калошыхі выдалася мне, немаведама чаму, паточным Сялівонавымі шашалямі-валасацікамі маленькім слупком, добра прысыпаным перад гэтым дзівосным мяккім сънегам, які так моцна браў мяне ў свае абымы й вёў з-пад электрычных камінтэрнаўскіх слупоў да ціцёперся ўжо памерлага ў Савецкім Саюзе ратунку чалавечас душы. І мне стала вельмі шкада гэтага жывога, паточанага шашалямі слупка-чалавека... Каб мог, падышоў-бы блізенька дый сказаў-бы нешта мякуткае, цёплае -- такое, як тыя съняжынкі-пушынкі, што засыналі мае съяды за съценамі «Камінтэрну». Але самым блізкім і дарагім ёй словам было-б, напэўна, вось гэтае:

-- Пацярпі, ты-ж яшчэ ня зусім памерла, а ён прыйдзе, вернецца й пабачыца з табою... І ты скажаш яму й пра сяньняшняе зладзейства... Пра выцягнутага з хаты «Маркса» і пра кражу маладое беларускае душы... Не забудзься, расскажы яму ўсё, а ён, твой родны Калоша, сустрэнецца з дрываsekам Сялівонам...

Сказалася-б і нешта большае і яшчэ шчырэйшае, калі-б ня гэтыя там тоўстыя скуранкі ды не падрэзаныя крылы...

«Амэрыканка»

У сярэдзіне «чорнага ворана» нікога ня было. Сам -- і голыя руکі. Біся ілбом у съцены, маліся, а хочаш -- прасі ратунку, ня будзе табе радачкі. Няпрыемна і вельмі цяжка, аднак цешыла адно: і там я не адзін буду... У тым страшэнным згубішчы, куды імчаць

мяне доўгія чорныя скуранкі, сустрэнуся -- і гэта напэўна -- зъ сябрамі, з бліzkімі, магчымі, з роднымі.

Сяньня, згадваючы пра жытае й перажытае, пачынаючы просты пераказ таго, што калісьці сталася ды што ніколі і нічым ня спляміцца, прыгадваю, як, пад'яджаючы да зялезнай брамы катаўальні, пачаў моцна съмияцца.

Няхай сабе яно гэтага вялікага ці, як кажуць людзі, горкага гора й ня было яшчэ, але вырваны з гарачых грудзей халодны съмех быў вельмі-ж горкі, бо гора звычайнае, калі лыга гэтак выславіцца, і далёка ад камяных мяшкоў савецкіх катаўальняў ціцеперся ўжо ў раскошных санях ёмка сядзела... Як тыя халодныя мармуровыя пліты, спорна слаявалася яно пад сэрцам і грудзі расыціскала. І от, калі тое слаяваньне завяршылася й падстуپіла пад самае горла, на канцы двух адцінкаў часу -- звычайнага гора няволі на «волі» і «волі», прымкнутае перад начаткам вялікага гора ў сутарэннях ГПУ, -- у чорнай, маўклівай пусьціні «чорнага ворана» грудзі ня вытрымалі нутранога ціску -- паддаліся: з горла выкаціўся съмех, закалыхаўся й захлынуўся... Ягоны сълед, відаць, не адразу споўз з пакрыўленых лёсам вуснаў, бо, вылазячы з «ворана», што стаяў, упёршыся задам у нейкую жоўтую пазуху муру, чырвоная галава чорнае скуранкі, што ўвесь час мясцілася паміж двумя дзывярыма, призналася ўголас:

-- Имей в виду, арестованный: мы шутить не умеем!..

Можа-б і не адказаў, каб не раптоўны голас другое галавы збоку:

-- Посидит -- узнает...

-- Ведаю... Расказвалі... -- Меў я неасыярожнасць, казаў той, выказацца.

Найноўшая скуранка (праўдзівей -- наймалодшая, бо яна-ж была жывой) сказала коратка, упэўнена:

-- Видно, видно... Не ошиблісь...

Зялезнія дзіверы на рагу Савецкай і Урыцкага адчыніліся й зачыніліся... Зачыніліся не абы-як, а з мэталёвым звонам і грукатам -- шчыльна й надаўга...

Далікатныя ў недалікатным месцы...

У каманданцкай было нешта каля сямі розных і вельмі адменных душаў: зусім маладыя, старэйшыя і стараватыя, ці, як кажуць прасьцей, ужо добра прытаптаныя жыцьцём, абдзёртыя й прыбраныя, не раўнуючы, як тыя кірмашовыя лялькі. Гарадскія...

Вырозыніваліся дзьве души ўсяго: прыземістая, у белым кажусе воўнаю наверх, у валёнках і авечай шапцы-ушанцы, нагадвала белага палірнага мядзьведзя; танклявая й гонкая, маладзейшая, у янотавым футры, у новых унтах (сібірацкія ласёвыя боты, поўсьцу наверх), з кашлюшом і пукатымі акулярамі ў тоўстых абедкох з шырокімі завушнікамі і надта-ж ужо вымілаванай бародкай, нагадвала ні то нейкага заморскага навукоўца, ні то галоўнага савецкага інспэктара нейкага, скажам, «звернуштрэсту»... Адным словам, ні разу не даводзілася мне сустракаща з гэткім «арыгіналамі» на менскіх брукаваных вуліцах. Глядзеў і дзівіўся, бо выдаліся мне яны чымсьці незразумелым, загадкавым і, апрача ўсяго, нечым далікатным у недалікатныя сацыялістычныя часы ды яшчэ ў тым надта-ж ужо недалікатным месцы... Адразу набеглі на вум і старая Тэкля, жонка запраторанага немаведама дзе Калошы, і стары дрываsek Сялівон: гэта-ж, бадай што, і ці ня ёсьць праўдзівия скурагноі, ці шашалі-валасаці, што ад таго кораня пад кару точаща або зьверху, праз натыліцу, да нутра белага сывідрующа? «Убачымся, калі суджана будзе», - падумаў я, і думкі абарваліся, зынклі... Спалох і моцнае дагэтуль хваляваныне таксама мінуліся. Вытварыўся стан крытычнае абыякавасьці, і зусім ня цікавіла мяне, ці застануся ў кутку каманданцкай, ці далей павязе «чорны воран», ці... Ніводнае і ніякае «ци» не турбавала больш мяне.

Трываў-бы гэтакі стан цімала, каб не трагічнае «а-ай, а-ай, а-ай», што покатам кацілася аднекуль і, б'ючыся ў зынітаваныя горам і бядою съцены калідораў, рабілася яшчэ трагічнейшым.

Карчакаваты, чорны й калматы, як сібірскі мядзьведзь, вузкавокі камандант, пазіраючы ўпорыста ў масыўныя акуляры души ў янотавым паліто, закрычаў:

-- Убрать контрреволюцию!

На тварах «незразумелых далікатных арыгіналаў» мае вочы не спасыцераглі анікага рэагаваныя, постраху. Павярнуліся моўкі шырокімі сыпінамі да трох вартаўнікоў і схаваліся, напэўна, там, адкуль кацілася тое «а-ай, а-ай...»

Цішыню парушыла блішчастая скуранка, тая, што вартавала мяне:

-- Товарио комендант: арестованный пойман за «Коминтерном»... Изятое налицо... Протокол обыска подписан на квартире...

«Сібірскі мядзьведзь» не сказаў ані слова вартавому. Штосьці пытаўся, штосьці запісваў і, нарэшце, загадаў падпісаць -- не адзін раз, тройчы -- нейкія паперы... Якія гэта былі паперы, ня помню і, відаць, ніколі ня прыпомню.

У той мамэнт, калі нейкі маладзюк у вайсковай форме перадаваў вузкавокаму каманданту выцягнутыя з маіх чаравікаў матузкі і зняты з вышыванае каласкамі й васількамі кашулі шырокі слуцкі пояс, прывялі Сяргея Астрэйку й Васіля Гінтаўта.

Сяброў пакінулі, а мяне павялі...

Вадзілі доўга. Ішлі калідорамі, выходзілі ў нейкія закавулкі. Па вузюткай і вельмі-ж пакручастай, як той съвярдзёлак, зялезнай драбіне лазілі і ўверх і ўніз, і не адзін раз, а некалькі, шмат разоў... Спыняліся ў паўцёмных закутках, адкуль тхло цёплым густым смуродам... Ціснуліся сышнамі да сцыяны, зноў падымаліся ўверх і, помніца, -- не памыляюся -- варочаліся назад. Нарэшце ўвайшлі ў вельмі-ж цёмны катух, а адтуль паволі, вобмацкам, ішлі наперад... Дзе былі -- у будынку ці за будынкам -- ня ведаю, ня відно было, хоць пальцам вока выкалі, але пад нагамі чулася штосьці мяккае: ні то зямля, ні то нейкая мурава. Нейчыя моцныя рукі ўхапілі мяне ўпол, паднялі й пусыцілі. Рукамі намацаў нешта слизкае, цвёрдае. Да слыху даносілася прыкрае цёпканыне нейчых ног. Жудасная цішыня скавала, скамяніла цела. Не адчуваў ні рук, ні ног. Чуў адно-аднюткае тое, як шавяліліся мае валасы. Толькі тады, калі йзноў загрукацела зялезная брама й залапатаў матор, дагадаўся, што гэта зноў быў той самы «чорны воран». «Куды-ж гэта яны? -- вырвалася страхам з халодных грудзей нясьведамае пытаныне. -- Ці ня туды, адкуль ніхто й ніколі не варочаецца?»

«Воран» імчаўся нядоўга. Празь некалькі часінаў зноў пранізаў мяне знаёмы грукат брамаў. Зноў зашавяліліся валасы. У сярэдзіне, пад самым сэрцам, штосьці моцна ёкнула і гарачым варам разылілося ў целе.

Перад вачыма, у цьмяным бляску ліхтароў, вырасла вялікая змрочная камяніца -- вядомая менская турма...

Гулівэр Бязносы

Дзьверы ўпхнулі мяне ў камэру зь вялікімі натугамі і шчыльна паставілі перад мокраю касыцістую сышнію нейкага высачэзлага арыштанта. Гострыя, з лапцяватымі сінякамі, лапаткі незнаёмага

мулялі твар. Салоны, съярдзючы пот зморшчанае патыліцы съякаў на вочы, на губы, плыў за каўнер. Чалавек не зварачаў ніякай увагі, наадварот, падаўся назад і моцна прыцінуў мяне да нечага вельмі цвёрдага і яшчэ больш съярдзючага. Густая вільготная гарачыня, быщам нейкае ліпкае месіва, усё больш і больш съціскала галаву, налягала на плечы. Адольваючы млюсны стан ужо зусім мокрага, вялага цела, я пачаў шавяліца і ўпірацца кулакамі ў калючыя косьці незнамага. Косьці крута павярнуліся, выхаплі з рук клунак і, недзе яго штурнуўши, заскрышелі:

-- Каб лягчэй было... Даходзякаў паважаць навучыся!

Нада мною вісела жоўтая бязносая галава і, нешта гаворачы, моцна ціснула рукамі на плячуку.

-- Вучы, Гулівэр Бязносы, новую штушку, -- пачуўся аднекуль няпрыемны хрыплы голас.

Кінутае жартам, а можа, ліха яго там ведае, і ўсур'ёз сказанае языком гаваркога (у душу-ж чалавеку, разумеецца, калі-б і хацеў, ня ўлезеш) яшчэ больш падстрэнчыла Бязносага ды харобрасці паддало помыслу ягонаму. Асунуўшыся ўніз, ашчаперыў, як той рак пад'едзеную сяляйку пры беразе, жылістымі рукамі маю паясьніцу, падняў і, прыгінаючы доўгім тулавам даўгавалосага маладзюка, паставіў на гладкае лапікла мураванае падлогі -- на самым відавоку арынтанцкай.

«Экспэрымэнт» быў гэтакім неспадзяваным і спрытным, што не знайшлося часу і падзвінца яму. Ды, праўду кажучы, раптоўнае перамесыціва ня было ўжо надта й благім -- прыемным нават. Якім быў, такім і застаўся, ні слова, ні паўслова майго не пачулі, што зубы скеліць меліся. Неацанёная-ж розыніца вычулася адразу: ні съярдзючага табе пад носам баянка, ні тых мокрых лапатак з лапіхватымі сінякамі, дый самога паветра, няхай сабе й ня менш смуродлівага, -- горка-кілага, але нейкага радзейшага, болей было. Наагул-жа, што ўсярэдзіне, то ня ззаду: адтуль, каб і паўмесяца стаяў, таўкучыся, дык зь людзьмі не запазнаўся-б; у сяродку дык і ты, як тая грыўня на далоні, відзён усім, і сам усё чысьценъка бачыш.

Гулівэр Бязносы, аднак, зрабіў гэтую «апэрацыю» ня дзеля мае выгады (пазней ён і сам прызнаўся, выскакляючыся), а дзеля сябе самога, каб пад тую забаўку й самому высунуцца хоць на тры тулавы наперад. От што найбольш карцела яму.

Я-ж, нічога гэтага не разумеючы і думаць ня думаючы пра нейкую там благіню ўчынёнага, -- «зайтра разгледжуся»,

думалася, зняў паліто і пачаў было масыцца на тым з добрую шапку лапікле, як рантам, быццам із самага дна кадушки, загугнявілася:

-- Чырвоңцамі, прынц, месца вашывае купляеца...

Каля мяне стаяў, не раўнуючы, як той дубовы пень, малады жаўтавалосы чалавек. Убачыўшы гэта ў ягонай руцэ свой пуллярэс, зрабілася вельмі крыўдна, і я ня съцерпей (камень-жа й той лопаещца), сказаў, гледзячы ў самыя очы жаўтавалосаму дубоваму камлю, вельмі съмела:

-- Гэтага табе мала, зладзюга?

А ён, шэльма, і вокам ня міргнуў, выставіў руку й кажа:

-- А ну, паўсоценкі на буру з носа, прынц!

-- І за навасельле пяцёрку, -- захрышэў Гулівэр Бязносы.

Успомніўшы, што ўсе гроши выграб з пуллярэсу вузкавокі камандант і, унікаючы большых прыкрасыцяй, давялося йсьці на хітрыкі:

-- Мне паўсотню, а твая рэшта, жаўцюга. Згода? І гэтаму разумніку не пашкадуй чырвоңца. За гэтае-ж «тваё» вашапруднае месца заплацім, спадзяюся, разам: і я, і ты. Твой Гулівэр, зірні на яго, заплаціў носам, і калі будзе такім разумнікам, заплаціць яшчэ чым-небудзь...

-- Талкова, прынц, -- выціснуў жаўтавалосы і паказаў Гуліверу пальцам на пагор, туды, адкуль ён вышхнуўся.

Чым-бы яно скончылася гэтае «хрышчэнье», ня ведаю. Першая сустрэча з «гаспадарамі» мокрага камянога мяшка нумар трои абарвалася звонам ключоў і «с веоами»...

Пайшоў і Гулівэр, і жаўтавалосы дубовы камель, а зь імі -- украдзены з кішэні пуллярэс -- бяз грошай.

I росы, і лотаць...

Сон згінаў галаву. Ногі ня трymалі цела. Нічога й нікога ня бачачы, падуладны сіле ўласнае вагі, пасунуўся наніз, каб сесыці на скамечанае пад нагамі паліто. Цела ня ўтрымала раўнавагі -- пасылізуўся, апёрся рукамі на халодную цэмэнтовую падлогу і лёг на маленьком някупленым кавалачку турэмнае плошчы нумар трои...

Празь няшчыльна прыплюшчаныя павекі вачэй сачылася электрычнае съятло; яно цямнела, шарэла, потым рабілася зырчэйшым, рассыпалася жывым срэбрам, варушылася, як живое,

а пазней начало ператварацца ў сіне-жоўтыя кругі; яны шырыліся, прыліпалі да твару й рабіліся мяккімі й цяплюткімі...

...Якая цудоўная раніца калі Піцьбы! Сонца яшчэ няма, але вялізарнае сьветла-ружовае паўкола падымаецца ўсё вышэй і вышэй. Вось першыя праменічыкі прышалі да дробных, танюткіх карункаў вельмі сінюткіх хмурынак і доўга-доўга цалуюцца зь імі. На густым берагу аселіцы загарэліся росы...

І цудоўныя сінюткі матылькі...

Росы буйнеюць, буйнеюць, набліжаюцца да матылькоў, і ўсе разам коцяцца сустракаць сонца...

Я штурляю шапку на рачны пясок, распашляю кашулю ды імчуся, разьвёўши руکі, за росамі й матылькамі. Я лаўлю іх, я бяру іх рукамі, каб напіцца, каб умыцца. Росы робяцца драбнюткімі, рассыпаюцца й зьнікаюць. Замест сінюткіх матылькоў разгарнулася густая купчастая лотаць...

Вось і маці... Сыцелючы палотны, пытаецца:

-- А чаго-ж ты так рана выйшаў, сынку?

Бягу да рэчкі. Паплаўка шукаю -- ня відно. Цягну, а рыбіна хвастом за ваду чапляеца. От ужо й над вадою паўтулава шчупаковага выгнулася, а хвост сіняваты яшчэ болей выгнуўся, і рыбіна-шчупак пад бераг круты, падрэзаўшыся, сіганула.

Стаю й росаў вачыма шукаю, а маці, нясучы палотны мачыць, кажа:

-- Позна, сынку, за хвост рыбка ня ловіцца...

Топяцца ногі ў пяску рачным, а я шапкі шукаю. Маці палошча палотны ў Піцьбы ды кажа мне, упікаючы:

-- За дурной галавой, сынку, і нагам небалазе...

Сорамна мне, і лотаць тую таптаць пачынаю. А маці, выбіваючы пранікам палотны, вачэй ня зводзіць і кажа, галавой ківаючы:

-- Ня шукай бяды, сынку, сама бяда знайдзе цябе. Бачыш, як Піцьба наша пасінела?

А нехта ўголас мяне гукае...

Шмат людзей, і ўсе да лотаці бегчы хочуць...

-- Нідзе не стае чалавеку месца таго: ні там, ні тут. Гіне чалавек ні за нюх табакі, а за пядзю камянную грызыціся будзе, а калі ўжо дзъве пядзі выгрызе, дык ужо й рыштант на галаву рыштанту садзіцца. І грызуцца людзі...

Сэнсу гэтае гутаркі не зразумеў адразу: таго, што гаварыў, ня відно было. Электрычнага сьвятла ўжо ня было. Праз замерзлыя краты вакенцаў урывалася сьвежае марознае паветра. Ападаючы наніз, яно падымала кісьлю камянога мяшка й засланяла, быццам густым туманам, ягоных асельнікаў. Да мяне наблізіўся крываногі старэнкі й ціхутка-цихутка прамовіў:

-- Надта-ж цяжка пакутвалі вы на гэтай вашывай лысіне...

Мікіта Бурболік

Якая вялікая няпраўда жыве на съвеце! Няпраўда і ў маленькім, і ў вялікім. І самі празь сябе людзі бяз дай прычыны гінуць, і людзі празь людзей нізавошта гінуць. І наўчыцца язык за зубамі трymаць варта было-б, і маўчаць нялёгка...

Шмат нядобра га й непраўдзівага. От, кажуць, «жывучы, як кот», «глухі, як пень», «цьвярды, як камень» ды шмат, шмат іншага. Адкуль гэта пайшло -- немаведама. Тыя, што ўпоўніцу гора мелі ды корабамі яго мералі, сказалі-б самаму лядашчаму, валашчаму кату, найгнілейшаму трухляваму пню, найцьвярдзејшаму абroslamu мохам каменю -- усім разам і ўзапар: «Жывучы, як чалавек!», «Глухі, як чалавек!», «Цьвярды й нячулы, як чалавек!», «Глумлівы й зьдзеклівы, як чалавек!»

Мікіта Бурболік, стары ганчар з-пад Таўкачэвіч, той самы, што гаварыў пра мае пакуты ў сyne, зубамі-б лапікла тае вашабойні ў камяным мяшку выгрыз-бы, адваротнае пачуўшы, і ня змоўчаў-бы. Гэтак і было, прыгадваеца. Аднаго вечару, калі каўнер ягонае кантулі начырванеў, як той бурак, пад ягонымі ногцямі, нейкі маладзюк-кішэнинік пакіць адважыўся:

-- Мікіта, як той кот жывучы, плюшчыць і плюшчыць жывёліну й жалю ня мае.

-- А коце, пацук галабокі, вашапруд карэлы! -- усхаліўся стары Бурболік. -- Усейныя-б каты ашалелымі валяліся, каб выспыталі, чаго мы нахлябаліся. Стойма стаяць рыштанты-вашапруды, а ты -- бок і ня бачыш? Ці-ж то людзі мы ў гэтым мяшку? То-ж куль жывы, перавяслам камяным съціснуты да вантробаў самых. Во які цярпачы ты, брыдота. А ты мне: «Мікіта, як той кот жывучы»...

Кішэниніка падтрималі збоку, і ён не баяўся старога, аднак, відаць, не хацелася блазынюку даймаць чалавека -- схаваўся й ня пікнуў болей.

Апошняе гаварылася нелюбя, ціха й павольна, але вымаўлялася з асаблівым прыціскам; відаць было, што чалавек меў немалую крыўду, нейкі закалец на некага. І от, калі гэты закалец падкалоўся няспрытна маладзюково спішаю й забалеў, чалавек ня съцерпей, мусіў выгаварыцца, каб адлягло, каб на душы палягчэла. Адным словам, серабранскі разынік, здаецца, найлепш ацанаваў Мікітава мастацтва: «Бурболік не гаворыць, а неяк выцягвае таго катá ды цях яму па карку -- цях, цях!» І калі-б ня тое «мастацтва», дык Бурболікава дыскусія, напэўна, не ўзялася-б і на ўвагу людзьмі -- турэмшчыкамі, і сам Кішэнінік, што съляпіцаю кожнаму ў очы лез, не паквашіўся-б на большае. А тут гэтае разыніковае «цих!», як і тое падбухторванье збоку, гэта значыцца, іншымі кішэнінікамі, тузынула зноў маладзюка за даўгі язык, а Бурболік ня вытрымаў, і пайшла страляніна...

-- Крывалапікі!.. Агра няшчасная!.. -- зазывінеў Кішэнінік.

-- Галота жаўтабрухая!.. - крикиу Мікіта й роўнай нагою затупаў.

-- Пухляціна!.. Даходзяка!.. -- кінеў Кішэнінік.

-- Жабурыньне жабяе... Курашчун съмядзючы, -- наступаў Бурболік.

-- Жарабятнік!.. Храпа булённая... -- круціў клеймаванымі рукамі сіні Кішэнінік з-пад Ржэўску.

Лопнула, здалося, камяное перавясла, і Бурболікаў «куль жывы» зашавяліўся, зашумеў і пачаў раскідацца.

-- Націскай, пралетарыят!.. -- падтыкалі кішэнінікі маладзюка з-пад Ржэўску.

-- Цісні галадранца, Мікіта, -- намаўлялі старэйшыя Бурболіка.

-- Кулацкая правакацыя! -- выціснуў злосна найвышэйшы кішэнінік, памагаты Гулівэра Бязносага.

-- У лысіну сацыялізму, Бурболік!..

«Жывы куль» зарагатаў, загуў, затупаў нагамі, потым упхнуў у сярэдзіну «правакатарап» клясавага бунту, і камяное перавясла зноў съціснулася.

У турме, не раўнуючы, як у тых хмарках: і маланка, і гром, і сонца. Сталага нічога нямашака, усё неспадзіванае: неспадзівана прыходзіць і неспадзівана ўціхамірваецца. Часам пакрыўдзіць кагонебудзь, а іншага пацешыць, а бывае -- і зусім наадварот: прыцісьне й расплюшчыць...

Добры быў чалавек Мікіта Бурболік -- чалавек трыццатых гадоў... Тхло ад яго смуродам арыштанцкіх, і пахла беларускай зямлёй. Апошняе было гэтакім моцным, што часам думалася: вось ён, гэты запраўдны беларус. Першае, што йшло ад арыштанцкіх, -- набытае ў няшчасьці, укліненае чужою сілаю; другое-ж, што йшло ад зямлі, -- ураджонае, высмактанае з матчыным малаком і добра ўкаранелае.

Гадамі «вялікага пералому» расхістаўся Бурболікаў грунт, надламаліся ягоныя карані, а крыклівы, неданошаны чырвоны плод сацыялізму вырваў гэтыя карані, паадсякаў іх, атрос зямлю і штурнуў таўкачэвіцкага селяніна-ганчара ў брудныя съмярдзочыя гарадскія клапоўні, так, як сам Бурболік штурляў, бывала, чарап'ё нядобра выкручанага гарлача.

От і перакідаюць яго зь месца на месца -- з клапоўні ў клапоўню, перакачваюць з боку на бок, сушаць ягонае гаспадарскае сэрца. Пашчапалася суцэльнасць, а чарап'ё бразгаціць і ня клейцца. І дзеці галадаюць, плачуць, і жонка пакутуе пад старым зрубам, чакае. Чатыры гады чакаюць галодныя раты кармільца.

І цяпер стаіць гэты шчуплы, крывенкі Мікіта перад маімі вачыма. Стаіць і жмурыцца. Пазірае з-за кутку на белыя ад марозу краты камянога мяшка нумар трэ, на парэзаныя кратамі маленькія сіненькія кавалачкі неба, чухаецца й расказвае хвораму Бараўцу чистую праўду:

-- Пад Варонежам выцяла мяне жалязякаю. І поўзаць ня поўзай, здаровеняк, каб ты ведаў, качаўся й енchyў гэтак. І гайць не гайлі ран. А чмырнейкі прыйшоў дый кажа: «На хронце абы руکі й вочы меў, а па назе клопат невялікі, абыдзешся»... І пагналі гэтак, каб ты ведаў, здаровеняк. Бачыш, і нашу крывулю -- ня ломіцца, а скрыпіцца, трасца ёй у бок, трудзіць качарэжка...

Бурболік выцірае кулаком сылёзы, каб Баравец ня ўбачыў іх, і далей суча вузлаватую нітку ўспамінаў:

-- Цяжка крывому на сівеце жыць. Прузына й Лявонка паўвалоку ўрабляць памагалі. І хлеба й да хлеба мелі, і гарлачы мае на глум ня йшлі, капейку да капейкі латаці... Ды, каб ты ведаў, здаровеняк, лопнула ўсё-усенякае...

Зноў выцер сылёзы Мікіта Бурболік, пачухаў патыліцу, што сівербам сівярбела, зірнуў на сінія кавалачкі неба дый зноў за нітку ўспамінаў узяўся:

-- І жарабок канытамі накрыўся. Празь яго, кажу табе, здаровеняк, і мучуся ось тут. Галота морою прычапілася. Жарабка, кажу ім, галоце, значыща, вамі клеймаванага, калі кляймо тое зашарсьцела, цыгану прадаў заніц. А зякраты гапавушнік (гэта ў нашым раёне было яшчэ), каб ты ведаў, і вылуціўся: «Ты, -- кажа ён, -- варашилаўскага заводу коняў шпіёнам сплаўляеш. Цыгана таго, крываля, і на съвеце ня было».

-- Ён, -- кажу я зякратаму, -- пад Баранавічамі пазнаў мяне, калі я паноў абозам вазіў, уцёкшы з-пад Жытоміру. Можа й жарабок той рэмжа па мне й цыган той хаваецца пад Баранавічамі?.. Дык ён мяне, здаровеняк, каб ты ведаў, кулакамі ў живот ды па съянне ціснуць пачаў, кажучы: «Кляймо наша нідзе ня зълезе, знайдзем варашилаўца, а табе, кулацкая бурболіна, век зъ дзецьмі ня бачыцца»... От як, каб ведаў, жыцьцё нашае йдзецца...

-- Нялодскі й глухі, як чалавек, гапавушнік зякраты, каб яму калом зямля! -- уздыхаў няшчасны Мікіта.

Доўга яшчэ гаварыў з Бараўцом Мікіта Бурболік, і ягонае апавяданье-ўспамін, як тая зрэбная нітка за вухам, усё глыбей і глыбей уядалася ў хворае сэрца маладога настаўніка Бараўца.

Вельмі ўжо вялікая няпраўда жыве на съвеце -- і ў самым маленьком, і ў самым вялікім.

І вазамі гора таго ня вывезеш. А можа й вывезецца калі-небудз?

О, каб заварушиўся пыл збуцьвяленых касьцей, каб падняліся паточаныя касьцяедамі галовы-чараны, каб падняліся ды сталі тварам да сонца жывасілам закапаныя душаедамі беларускія душы! І каб усе яны, надымаючы вялізарнае гора, сказалі магільным голасам:

-- Вось яна, вялізарная беларуская праўда! Бярэце яе, браты, і съвету паказвайце!

-- Глядзецце на яе, душагубы, і падайце пласцьмя на сплямленую вамі зямлю!..

Сон Зынябыціча

У кутку, на скарэлым ад крыві гнілым памосьце камэры нумартры, паміраў, прыкрыты лахманамі, чалавек -- малады аграном.

Трымаючы руку над ягоным сэрцам, настаўнік Цімох Баравец плакаў і прыгаварваў:

-- Сыпі, дарагі Зынябышч... Сыпі, пухам табе будзе нашая зямелька...

Калі-ж чалавек сканаў, усе перахрысьціліся.

Баравец, нічога не гаворачы, выняў з кішані некалькі шматкоў зашмульцанай паперы і сказаў:

-- Няхай будзе помнікам яму запісанае зь ягоных вуснаў:

«Чалавек пакінуў усё. Узяў толькі, як гаварылі суседзі, невялікі акраец хлеба, слоік мёду ад пчолаў свае гадоўлі й пляшку бярозавага соку, каб смагу было чым прагнаць у дарозе. Узяў і пайшоў...

Чужыя людзі, грабучы добро хаты, знайшлі ў скрутку бяросты сьпісаны аркуш паперы. Пісьмо было чыстым, ураўнаважаным, літары -- буйныя, выразныя. Глядзіш і думаеш: пісаў чалавек стараючыся, нібы вякам пакідаючы словы свае душы. І палажыў-жа не абы-дзе, а за аброзамі працы славутых мастакоў Бацькаўшчыны: за аброзом суцэльнае фігуры Хрыста з паднятай для благаслаўлення правай рукой і круглай зеленавата-блакітнай дзяржавай (зямной куляй) у левай і за аброзом кампазыцыі на тэму змагання архімандрыта Міхала з д'яблам...

Наверсе на tym аркушы было напісана: «Сон Зынябышчі».

Баравец уздыхнуў, яшчэ раз перахрысьціўся, падняў над галавою шматок паперы і, паказваючы пальцам, сказаў: «Бачыце, гэта напісана самім Зынябышчам, запісана ўсё тое, што ён бачыў у сyne ды што запісаў на загад свайго прадзеда, які ў сyne прысыніўся».

1

...Прадзед Лукаш узяў мяне за руку й падвёў да вакна:

-- Бойся Бога, праўнук, і не гняві мае крыві, -- глуха сказаў ён, паказваючы на вялікі квяцісты сад. -- Хто дазволіў гэтym людзям глуміцца над съвятym дарамі? Хіба-ж не абліваеца крывёю сэрца тваё, гледзячы, як валицца пад сякераю на грэшную зямлю поўныя жышця й соку моцныя, маладыя дрэвы? Кайся, мой праўнук!

Прадзед перадаў у мае рукі невялікі аброз Хрыста й загадаў перад ім укленчыць.

-- Маліся! Душа твая знайдзе мяне ў пушчы, калі цела будзе вартым літасьці, -- сказаў і зынік.

Малітва запоўніла ўсю маю істоту. Я ня бачыў і не адчуваў нават свайго глыбокага дыханьня. Ня істота, а душа, здавалася, ахінала маю істоту -- гэтакая незямная чулася лёгкасцьць. От-от узмахне нябачнымі крыламі цела, страцішы звыклую вагу, і панісе душу ў празрысты блакіт, туды, дзе ў векавечнай згодзе ѹ паслухмянасьці, аддаўшы сябе няўяўнай сіле сьвету, нячутна ѹ таямніча абходзяць свае арбіты мільярды вялічэзных, пазнаных і не познаных яшчэ разумам чалавека нябесных целаў.

Яшчэ адна малітва, яшчэ... І душа мая ѿ густой вільготнасьці воблакаў. Іхныя драбноткія краплі абдалі мяне халоднай пякучасцю, цела ўтраціла раўнавагу, і, з шумам праразаючы паветра, лячу, здалося, у нейкую прорву. Перад вачымі загойдаліся ружовыя пухіры ѹ зыніклі. Прастору запоўніла цымяна-шэрая смуга балот, потым глуха зашумела пушча. Адчынілася нейкае дзівоснае царства... Пачалі выступаць нячутныя ѹ нябачаныя дагэтуль вяліканы-дрэвы, нейкія безгаловыя галабокія людзі, даўгахвостыя чырванакрылыя дзюбастыя птушкі ѹ чорныя сымяротныя дзіды. Рантоўна ѿсё гэта зьблізілася ѹ страціла свае першапачатковыя формы.

Ізноў цемра ѹ пусьціня.

Іду ѿ невядомым кірунку. Іду вобмацкам. Цела адчула пякельную гарачыню: зь замлі вырасьлі напаленыя дачырвана зялезнія слупы, а вакол слупоў -- залатая сцежка-апаяска...

2

Іду апранутым у мантую славы. Іду не адзін: павольнай съянічнай хадою вядуць мяне па залатой апаясцы сівабародыя, удумлівыя апосталы. Апаяска падымаемца ѿгору ѹ ператвараецца ѿ залаты абруч на высокай і стромай гары. Па-над гарою, як рукою падаць, -- агністое сонца. Вось яно зь лёгкасцю пушынкі спадае проста на мае далоні, і я прачытаў на срэбнай лішціве выбіты чорнымі літарамі такі надпіс:

Хто з паўсотні разоў абнясе мяне, ідучы краем залатога абруча, навокал гары, пераадолее равучыя падуны скалістых лёхаў і не ўпадзе ѿ зманлівы вір бяздоннага мора ѿ нізе гары, той здабудзе вечную славу, і ніколі не зазнающь гора ѹ няшчасця ягоныя нашчадкі. А хто сацьмее ад нуды ѹ страху, ня выканаўши ўмовы, упадзе ѿ

страшэнную няласку, і ягоныя нашчадкі ніколі не пабачаць сонца...

Апошніх слоў прачытаць я ня мог, бо сонца моцна асьляпіла вочы. Павярнуў убок галаву, і вочы міжвольна зірнулі на пеністыя хвалі віру, а вуши пачулі такое: «*Съмерцяй жыцьця не направіш, а съмерці ня мінеш*».

Апосталаў ужо ня было. Адольваючы падуны, сам набліжаўся да апошняга круга. Густыя хвалі ветру началі згінаць галаву. Моцна захістаўся залаты абруч. Шукаючы ратунку, руکі хапаліся за гострыя выступы скалаў. Задрыжэлі съціснутыя жахам грудзі. З вачэй выкаціліся буйныя гарачыя сылёзы. Замест сонца на далоні левае рукі забілася нейчае акрываўленае сэрца і пасьля трох моцных удараў пульсу прамовіла:

-- Ня губі мяне, Зынябыці! Я вырвана з тваіх грудзей... Бачыш родную кроў? Я-ж так хочу жыць... Не давайся ў рукі съмерці!

Перамагаючы сілу густога ветру і зъмярцвелы стан цела, узняў я галаву да блакітнага неба і моцна-моцна, ад жаху, крикнуў:

-- Ратуй, Божа, душу грэннага Зынябыціча.

3

У глыбіні старадаўніх пушчы, каля вывернутага навальніцай магутнага дуба, пластам ляжаў чалавек. Ягоную галаву ахіала маҳрастасе карэнъне скалечанага дрэва. Зь вялікага насыпу тырчэў глыбока ўбіты асінавы кол, густа акручаны іржавым калючым дротам. На зямлі, каля самага кала, ляжала ўмітуські трыванцаць вехцяў чартапалоху...

Прачнуўшыся ў цяжкіх перадсъяротных сударгах, чалавек ледзь-ледзь выказаў апошня думкі:

-- Гэта-ж... помнік злой сіле... нячыстаму духу... Бачыш... якія моцныя карані... ня выратавалі магутнага дрэва... А можа й я не памру, чалавеча?.. Праўда?..

-- Не, не памрэш... -- сказаў я не падумаўшы... І моцна съціснуліся кулакі. А хіба съмерцяй жыцьця не направіш, калі съмерці ня мінеш?..

Я ўкленчыў перад целам нябожчыка.

Перада мною ізноў зьявіўся вобраз Хрыста й моцная посташь прадзеда Лукаша.

-- Бачу, праўнук, што сэрца тваё не апаганенae й душа не прадаецца д'яблу. Сад загоіць раны й зацьвіце яшчэ! Зацьвіце! Жыві, але помні святыя слова і перадай братом: «Жыцьцё папраўляюць съмерцяй».

Сказаў і зынік. Я пачуў магутныя грымоты і ўбачыў чырвоныя языкі маланкі. Гэта пачыналася грозная навальніца. Але не яна прабудзіла мяне: я сам прачнуўся. Прачнуўся й пайшоў. І не адзін пайшоў -- з братамі і сыцежкамі братоў...

Цімох Баравец падняў апошні шматок паперы й сказаў:

-- Бачыце, тут ёсьцека гэтакая дапіска: «Запісаў пакуты свае души па наказу прадзеда Лукаша на памяць людзям беларус Віталі Зынябыціч з-пад Піцічы».

-- Прашу перахрысьціца, -- сказаў Баравец і сеў каля цёплаага цела нябожчыка.

З маленства меў я немаведама адкуль, як і калі прышлы й вычувальна ўрослы страх да нябожчыкаў. І жаль у сэрцы ня тоўшчіцца ніколі. Быццам тая смаляная доўбня (няхай яно сабе катораму лёгкаму съмлюну й съмешна ад таго робіцца, а мяне самога й цяпер вусыціш праймае ад тамтаголешняга вычуваньня) стукнула ў маю патыліцу гаворка аб чалавеку, Богу душу аддаўшаму. Не бяруся й не скажу, што гэта ня йдзецца ад людзьмі казанага ці на свае вочы калі-небудзь бачанага... Гэтым разам, аднак, страху ня меў нікага: ня то што на яго забыўся і ўжо не баяўся яго, не, ня меў і (думаецца гэтак цяперака) толькі праз тое, што ён не зь якога там водшыбу падпаўзаў і па чарзе ў сэрца цаляваўся, а ў заплечы мясьціўся ды з усімі, съціснутымі камянімі перавяслам, раёнёю надта братаваўся...

Стаяў і пазіраў я на незаплюшчанае левае вока, цьмяна-сіняе й вільготнае, не раўнуючы як той кавалачак неба, што прабіваўся спадыспаду даўгіх цырубалак ды, разразаючыся замураванымі марозам кратамі, застываў і губляўся ў павольных сколыхах ліпкае пары, што выплыўвала яму насустрач, -- зь сярэдзіны навонкі камяніцы. А вока нежывога Церабельца пазірала на мяне, на іншых і ўсё больш і больш журывалася ды жмурылася памаленьку: на жывых наракала... і з жывымі раззвівалася...

Няхай сабе й не дадуць веры, а я-ж праўду найпраўдзівейшую скажу: я выразна чуў мацерыну гамонку з суседкаю Цыцылюю Крэзіхай (яшчэ раз скажу, што толькі той ня дасыць веры, хто ніколі ня бачыў на вочы вачэй страхотнае жывое съмерці за вачыма родных і блізкіх):

-- Памрэм, Зенячка, і почату па сабе не пакінем, -- уздыхала Крэзіха.

-- Два ж вякі, Цыцылечка, каб і жыў, дык ня выжывеш... Малі Бога, каб сваёй гэта съмерція памерці. Ось што, любенькая, -- разважала маці суседку, -- каб-жа яно ды ведана...

-- Як тыя дубкі былі, не дасі зманіць, Зенячка, а сухоты салдацкія бедненькім вочы на съвет зачынілі, -- плакала шчупленькая Крэзіха, нідзе не забываючыся пра сыноў-дубкоў.

-- То-ж бы яно то, любенькая... Якога насланьяня нямашака толькі на того чалавека, -- яшчэ больш разважала Цыцылю маці. -- Чапі яго, дык яно табе й пачне ўчащчаць. Не адкараскаешся, ні асінаю не заломіш. Ззамаладу съсівелі, а дзесятам, не съяціўши, съвет зачыніеца. Цяжанька маладому з жыцьцём без пары разьвітвацца.

Гэтая цішыня была ўладавалася, што калі-б і муха праляцела, дык шумам послух натрудзіла-б...

Адзін-аднусенькі цыбаты рыштант, той, які трymаўся так, як-бы яно там нічога ніякага й ня сталася, ды ўвесь час лавіў шырокімі далонямі бурбалкі, што адрываліся ад мокрае столі, лежачы на купленым за дзьве пайкі-гарбушкі й адзін «беламорканал» месцы калі саменъкага вакна, ня вытрымаў цішыні й неспадзеўкі, не паварочваючи квадратовае, нядайна якімсьці цудам наголеное галавы, вымуляў сухім цагельным голасам:

-- В церковь тюрму превраить собираетесь, сердцебольные?
В колокола звонить изволите, младенцы невинные?

З кутка, адтуль, дзе ляжала яшчэ цёплае цела нябожчыка Якуба Церабельца, выціснуўся доўгабароды прыземісты сухатвары селянін, чыімі нагамі, відаць, ці не найболей танталася дно не аднае, а шмат якіх -- і вунь колькіх -- камяных дамавінаў у турмах савецкіх. На глыбока ўшалых яго вачох блішчэлі сълёзы. Усе пазналі адразочку, што чалавек меўся нешта сказаць, от як-бы гэта, здаецца, і было напісаное на ўсім чалавечым твары, палушчаным ня сіверам сакавіковае беларускае раницы, а моцна

прышалымі да скуры грызкімі, пякучымі сібірскімі вятрамі, што ўядающа ў жывое, сушаць яго й пасыпающа перхаціньнем крамянае, колеру яблынавага цввету, перад гэтым моцна надухмяненае пахам зёлак, чысьцоткае цела чалавека, народжанага й выраслага няначай як на беразе волялюбнага, плыннащечнага нашага Нёману... Добра відно было, што чалавек вельмі-ж сіліўся ўтайць нутраную ўзварушанасьць, і нельга было сказаць, што гэта яму не ўдавалася, -- удавалася-такі, і барджэй не ад недасілу, а якраз -- гэта як шіць даць -- ад натужлівага перасілу на заціснутых да сіні тонкіх губах выступіла ў міг вока нейкая жаўціна. Рантоўным узынёсам левага рукава шараковае саматканкі-кашулі (ды ім самім палатанае) змахнуў съязінкі ды гэтак моцна, з глухім шумам, выштурхнуў паветра й вышэйшым на вачох зрабіўся.

Мікіта Бурболік (гэты ня дасыць маху, каб і не хацелася яму, а спасыцерагчы спасыцеражэ: вока ганчарова ня зблышыць і ведае, да чаго яно ўсё йдзецца) аж вухнуў і лупянуў, як у той сук хваёвы, свае моцныя слова, скіраваныя да таго сэрцацьверда турэмнага, што з загубленага маладога жыцьця ды з царквы Божай кпіць адважыўся:

-- Па нюхмарцы Цыбатага Валанцая, Зялёнка! Плюшчы...

Цыбаты Валанцай усханіўся, выпрастаўся й затросціся, відаць, вельмі баяўся. А доўгабароды Зялёнка прыжмурыў вочы ды й панытаўся, але так, як-бы гэта перад ім стаяў ня нейкі там рыштант-даўгуль, а нейкая гідкая звадыяшка-вядзьмарка:

-- А ты, нелюдзь, жыць яшчэ хочаш?

Ні лагоднага, ні благога не сказаў Валанцай на тое. Лагоднае выдала-б ня тое што нейкую там падатлівасьць, але больш нівыгоднае -- баязьлівасьць, і тады-б ужо квадратовая голеная даўгулёва галава, што мулялася на тры кархі над галавою Мар'яна Зялёнкі, мусіла-б уважыць на ўсё й перапрасіцца -- прызнацца ў непашаноўлі, а сказанае назадзёр распаліла-б яшчэ больш гарачку й не аднаго Зялёнкі, але й тых іншых, што зацяліся й прыглядаліся да ўсяго, што пачынала дзеяцца.

Гэтакае, мусіць, думалася Валанцу, і празь яго даўгое тонкае тулава паволі начало паварачацца да вакна, далей адступацца. Мар'яну ня церпела: адштурхнуў нейкага маладзюка, уцінуўся ў сярэдзіну й апярэдзіў даўгуля, сказаўшы гэтакае:

-- Дык, значыцца, жыць ня хочаш?

-- Не, -- сказаў даўгуль для адчэшнага па-нашаму, па-беларуску.

-- Якое-ж гэта «не»? -- сціскаючы ськівіцы, перапытваўся Мар'ян, крывячы даўгуля.

-- Не хачу... -- як уколаны, крикнуў неспадзявана Валанцай і яшчэ з большай нецярплівасцю і моцнівам панытаўся, выцягваючы ўшчэмленыя плечыма рыштантаў рукі:

-- А табе хочацца?.. Хочацца -- пытаюся?

Зялёнка ня спужаўся, але Валанцаеў крик зьверху, над галавою, здаўся ў разварушанай шумам цішыні крыклівым плачам мізэрніка, і злосьць адлягла ад сэрца:

-- Ня хочаш?.. Ты-ж і ня жывеш, шашаль паскудны, а зь нябожчыка й царквы Божае кніць адважыўся. То-ж чалавекам вунь якім быў Якуб Церабелец, а ты -- мярцвяк съмярдзючы. От што скажу табе я...

Шчырыя ўпікі старога Мар'яна Зялёнкі разжалілі, здаецца, Цыбатага Валанцая. Ён ушчаў гаворку. Можа, яно сказанае ім і праўдай вялікаю было? Хто яго ведае. Самі, чытачы, судзеце, вось яно:

- Не дакарай, Зялёнка. Не мярцвяк я, а жывы мярцвяк, гэта й мацней, і праўдзівей... Разумееш, Зялёнка? І я, і ты, і ўсе мы -- жывыя мерцвякі й нічога большага й лепшага. Ня съмешна й ня сорамна, а балюча й прыкра... Надта прыкра робіцца нам ад гэтага. Разумееш, пытаюся, Зялёнка?

Мар'ян Зялёнка маўчаў, прыслухоўваўся й думаў, адкуль усё гэта гаворанае бярэцца. Расчулены Валанцай прадаўжаў гаворку:

-- А тыя (ведаен, каго маю на ўвазе), што ператварылі нас у жывых мерцвякоў, дахадзякаў турэмных, як на сылізоту, з агідаю на ўсіх нас пазіраюць...

Мар'яну ад гэтага рабілася лягчэй: ён лагаднеў, мякчэў, а на ягоных старых вачох навіваліся сылёзы. Яны наліваліся, буйнелі, цяжэлі і ў вадну вялікую на сваім воку зьліваліся. І Мар'ян ужо глядзеў не вачыма, а круглымі сіняватымі плямкамі. Глядзеў і нічога ня бачыў. І от, калі гэтыя плямкі выпукліліся ў павеках (плямкі цяпер нагадвалі дзіве бліскучыя бурбалачкі), разыліліся ў съязымі пакаціліся па сівой барадзе Мар'яновай, Зялёнка ўбачыў, што Валанцая перад ім ужо ня было: той сядзеў на гнілым памосыце й начатае перад гэтым гаварыў далей Цімоху Бараўцу, Мікіту Бурболіку -- усім, што яго абстуналі.

-- І дагэтуль, дома, жывымі мерцьвякамі былі мы й прызнавацца самім сабе баяліся, ад людзей і саміх сябе хаваліся й уцякалі. Съмерці чакалі, разумееце? Ня горшых, а лепшых гэтая съмерць вырываля. Ось і тут тое самае: і хаваемся, і ўцякаем, самі сябе баймося. Адзін на аднаго наракаем, усё нечага шукаем, ня верым нікому... Не з царквы Божае й не зь нябожчыка Якуба Церабельца, съятой памяці, кілю я, а з самога сябе, разумееце. Завідую памерламу. Яму -- адно, Божае, а мне і ўсім нам, усім чысьценька -- д'ябальскае: з турмы ды ў турму. З Бутырак на бацькаўшчыну, называеца, прывезылі мяне. Радуйся, чалавек... Дома сядзіш, значыща... Шчасльвы чалавек Церабелец...

Зялёнка выщер рукавом сълёзы, абцёр бараду і проста, як бацька да сына, ззвярнуўся да выгаваранага Валанцая:

-- Думаў, што благі, што цуруеш нешта. Ня гневайся, прауда твая, чалавеча: не праўдзівія, а жывыя мерцьвякі мы... А жыць, ведаеш, нець як хочацца! А ну-ж? Як ты яно думаеш? -- крануў рукою Мікіту Бурболіка і ўжо сваімі чыстымі вачыма зірнуў на Цімоха Бараўца.

-- Я табе, каб ты ведаў, здаровеняк, ось што скажу: гарлач патрэсканы -- жыцьцё нашае... Клей ня клей, а яно, здаровеняк, усё болей лопаецца...

Бурболік, відаць, і яшчэ неніта здумаў, вельмі-ж ужо гаваркім быў чалавекам, але ў гэты момант забразгалі ключы, адчыніліся дзверы, і ў камэрку нумар трох ўвайшлі трох чырвонаяголовыя чорныя скуранкі. Былі яны вельмі падобнымі, аднак кінулася мне ў очы першая й найдаўжэйшая... Яна таксама на некага пільна ўзіралася, шукала некага...

Камяны мяшок тужэй заціснуўся, звузіўся, і рабілася ўражаныне, што ось-ось паясьніца ягоная перацісьнецца, і ён трэсыне, узарвецца й съледу па сабе не пакіне.

Рыштанты маўчалі й чакалі...

Вырванае дзівярыма халоднае паветра калідору выдалася мне ледзянім і надта калючым; сэрца ёкнула ѹ моцна закалацілася:

-- «Рыжы»! -- сказаў я сабе самому. -- Той самы, што да «Шчупака» заходзіўся ѹ «Маркса» майго бяз вокладак з пакою вывалак...

Апошняе (а можа, толькі першыя слова апошняга, ня ведаю, не заўважыў і, здаецца, ня чуў самім сказанага) гаварылася, відаць, уголас і добра пачулася Цыбатым Валанцаем, бо ён адразу, сціскаючы мой правы локаць, пачаў шаптаць на вуха:

-- Ён, той самы... Памятаеце?

Гаварыць я ня меў ахвоты ніякае ѹ нічога на тое не сказаў, а чалавек мне другім наваратам:

-- Кажу вам: той самы, не памыляецся...

-- Вы гэта пра каго? -- пацікавіўся я нарэшце.

-- Пра гэтага Рыжага, што ѹ вокны з двара стравляе, калі надта ўзіраюцца. Як тая вужака, спадцішка падпаўзае. Нешта ня так даўно ѹ вока маладому пацэліў. Бяз сэрца камянюка рыжая! -- выгаварыўся Валанцай і локаць мой з далоні выпусьціў.

-- Ня пры мне, -- кажу яму, -- было яно. Ня ведаю.

-- Ён... Ён... Усе ведаюць...

Сказаўшы гэта, чалавек паціснуўся да дзьвярэй і съпінаю засланіў Рыжага. Я ўжо ня бачыў прыкрага твару, і першае няпрыемнае ўражанье пачынала съцірацца, але, як на злосць, кішэннікі моцна зарагаталі, зас্বісталі і, не раўнуючы, як тое мяла ѹ цёrlе, закруціліся. Моцная руханіна была гэтакай неспадзянай і раптоўнай, што я й не агледзеўся, як апінуўся перад прышлымі скураннымі тышамі. Сэрца яшчэ мацней закалацілася й выразна гаварыла мне:

-- Ён... Ён... Ён...

Рыжатварая чорная скуранка расхінула скручены лісток паперы і, паднёсшы яго леваю рукавіцаю да самых вачэй, начала голасна чытаць:

-- Тимофей Боровец, Никита Бурболік, Маріан Зелёнко, Яков Теробелец -- с веоами!

Камэра нумар тры павярнула галовы ѹ той кут, дзе ляжала цела нябожчыка. Старэйшыя перахрысьціліся.

Такое цішыні ніколі перад тым ня бачыў. Гэта была страшэнная, турэмная цішыня! Парушыў яе неўзабаве той самы Цыбаты Валанцай:

-- Якуб Церабелец не дачакаўся... Ягонае халоднае цела ѹ гнілья лахманы -- тутака. Бярэце... Душа -- на небе, ня возьмече.

Жылістыйя кулакі Валанцая

Спачатку нябожчыка вынеслы, а празь некалькі часінаў павялі пакліканых «с веоами». Не паракашнела, а пацясьнела, бо нават і тыя, што пад памостам ціцеперся ляжалі ня вылазячы, «найсьвяжэйшыя», якія йшчэ, казаў той, «ветрам пахлі», пакараныя

самімі рыштантамі (гэта, значыцца, тыя, што «канстытуцыі» камэрнае вызнаваць ніяк не хацелі ды й вухам не вялі, калі ім пра ўсталеная парадкі жыцьця ў турэмных умовінах не аднойчы гаварылі), слабюкі, дахадзякі ды й такія, што надта ў зацішку туліцца любілі, павышаўзalі ды ў стойма стаялых неяк уцерліся.

Калі-ж гаворка ўляглася ды съцішыліся шэнты-сэймікі асьцярожных і баязьліўцаў, нехта рантам ізноў аказаўся. Чалавек, напраўдзе кажучы, не гаварыў, а малоў нейкія брэдні, і праз гэта самае ніхто, здаецца, ня ўзяў таго й на маленькую ўвагу. І ня было чаго й дзівіцца: гэтулькі ўжо гаварылася й чулася, рабілася й бачылася, што, калі-б яно й съцены тыя трэснулі, дык ня было-б, мусіць, вялікаю навіною.

-- Эт, меле абы малоць... Пайку, відаць, у занасе мае, дык і цешыцца. Пасядзіш -- прышухнеш... -- гаварыў ні то мне, ні то самому сабе, ні то лапатуну-«пайшчыку» шчуплацелы й немалады ўжо чалавек, выцягваючы з-пад маіх ног маё ўласнае паліто, падзёртае і вельмі-ж ужо зашмальцаванае сълізотаю съмярдзючага макраціння.

-- Хочаце скажаць: «ветрам пахне» навюк?.. -- пацікавіўся я асьцярожна.

-- Не навюк, а турэмны плюк, -- трапіў чалавек у рыфму й сам ад таго засымляўся. -- Гэты, як сам ён кажа (верыць-жа цяперашнім часам чалавеку нельга), -- бывалы, арыштант-тубылец. Зь месяц нейкі ўжо, як сюды яго ўпхнулі. Ляжыць сабе й ня дбае: як на печы за комінам, пад памостам валяецца..

Казанае шчуплацелым дакацілася да вушэй чалавека з брэднямі, і той узяў дый агрызнуўся, і не абы-як, а съмелай рызыкоўна:

-- Рáдзіў-бы язык за зубамі трymаць наўчыцца! Як і той Церабелец, бачу, контррэвалюцыю расыпісваць умееш?

Шчуплацелы паблажэў ад злосыці, але зацяўся й змоўчаў. Не чапай, кажуць, ліха, калі клопату мець ня хочаш. Гэтакае, відаць, сіганула ў ягоным одуме і язык адразу прымкнула.

Убачыўши, што чалавек не падаў і голасу, рызыкоўны «пайшчык» асьмялеў яшчэ больш, але (гэта заўважылася ўсімі, нават і найбольшымі кішэннікамі) кінуўся на шытыя белымі ніткамі хітрыкі:

-- Праз такіх, як ты, языкатых, ці мала пакутуе... Хіба й тутака стукаеш?.. Га?

Уціхаміраны старым Мар'янам і напраўдзе расчулены съмерцій няшчаснага Якуба Церабельца, Цыбаты Валанцай, якога ня было ў

навідавоку, уклініўся ў няпрыемную калатню «турэмнага плюка» й коратка секануў, падняўши жоўтыя кулакі над галавою зякратага чарнамаза:

-- Каго ганьбіш, гідота? Сам ты стукач языкаты! Ведаю... Усё ведаю!

Цяжкія жоўтыя жылістывія кулакі Валанцая апусыціліся. Валанцай прысеў, ухапіў упол пісклівага чарнамаза, падняў яго над перапалоханымі душамі «жывога кулю», цяжка ступшоў трыв крокі й штурнуў яго плячыма на тоўстыя замарожаныя краты вакна.

-- Жалься, гідота, Рыжаму... -- застагнаў Цыбаты Валанцай і адразу падаўся да дзьвярэй. -- Сам паклічу... Сам... Бярэце, нягоднікі... Бярэце!

Прыбіты чарнамазы асунуўся на памост, захрон, завойкаў і съцішыўся... Стараста камэры нумар трыв, сіававаты лекар менскае лячэбніцы, нічога нікому ня кажучы, наблізіўся да скурчанага рыштанта й начаў расшпіляць ягоную кашулю, каб паслушаць, відаць, ці жыў чалавек. Падбіты неспадзівана ачуяў і страянінуўся. Яму, мусіць, здалося, што рукі Валанцая дабіраюцца да ягоных грудзей, да сэрца. Ён моцна, як падпечаны чырвоным зялезам, закрычаў, мігам павярнуўся тварам да вакна, учапіўся рукамі за сылікія палушчаныя ад іржы краты і ўшчаў вар'ящкае галашэніне. Баязлівы, застрашаны лекар намагаўся вычапіць чалавека зь небясьпечнае мясціны: ён-жа ведаў, чым пахла вакно знадворку, аднак, гэта яму ніяк не ўдавалася. Стоячы за сыпіною няпрытомнага чарнамаза, нэрвова тоўкся на адным месцы й бездапаможна махаў рукамі, прыказваючы адно й тое самае:

-- Ну, ой!.. Рыжы!.. Ну, ой!.. Рыжы!.. Куліяй Рыжы стрэліць... Ну, ой!..

Сіававаты лекар менскае лячэбніцы, стараста камэры нумар трыв, не дагаварыў апошняга слова: трыв ўзапар стрэлы перанялі ягоны ўгавор... Рукі апусыціліся, і вялае, старое, вымучанае турмою цела абрынулася на мокрую, халодную камянью падлогу. Побач зь ім прымасціліся, адваліўшыся ад съмерцяноснага вакна, і цела чарнамаза-«пайшчыка», што радзіў «язык за зубамі трymаць наўчыцца...»

А Цыбаты Валанцай, здавалася, і ня чуў нічога, і ня бачыў... Ён усё стукаў жылістымі кулакамі ў глухія зялезныя дзвёры, ламаўся і стагнаў, съціскаючы шчэлепы й скрыгочучы зубамі:

-- Бярэце гідоту!.. Бярэце!..

І рыхаскурая гідота прыйшла.

-- Кто?! -- зазвінеў голас Рыжага.

Гузатвары Касуля (гэтак было праразлі рыштанты калідорнага начальніка за тое, што вокам да «ваўчка» любіў часта прыкладацца) спрытина выкарыстаў маўчыню і ўткнуў, як кажуць, у бяду сваіх пяць капеек:

-- Камера этая, таварышч дзяжурный каменъдант, самая, как вам так сказаць, не ўспокояюшчая... Или, открыўенно гавара, ядиная ис шумяшчих, таварыш каменъдант дзяжурный...

Злосны «каменъдант» і вухам ня зывёў. Што яму да тых «пяці капеек» нейкага там калідорнага! Сам ён зубы зьеў і ўсё чиста ведае. Усякі-б сказаў, зірнуўшы на яго пажована грахамі жоўты твар, што найбольшую ў съвеце манюку, калі-б тая й съляпой была, гэтая двухногая істота ня хібіць і адразу па вачох назнае.

-- Кто и что, спрашивается?! К ответу, староста!

-- Я... -- цяжка азваўся Цыбаты Валанцай.

-- Юдовин?

-- Не. Апанас Галёнка.

-- Ты, стало быть, в окно ломился?

-- Не, -- гаварыў, трасучыся, Галёнка-Валанцай. -- Я прыбіў твойго стукача, а ты забіў і яго, і лекара Юдовіна...

Камэра нумар тры расступілася, і вочы Рыжага ўперліся ў мерцьвякоў...

-- Камера лишаецца передач и прогулок. Спроваціровавшие стрельбу будут строго наказаны...

І собіла-ж таму Галёнцы-Валанцаю жывым на ражон палезыці!

Целаскурый й плацяныя чорненькія сабачаняты й добры дзяцел

Упраўка не на мае вочы рабілася -- і ня чуў, і ня бачыў. І вельмі добра, што й ня чуў таго, і ня бачыў. І пытацца ня пытаўся-б, каб ня той самы шчуплацелы, празь якога ўсё й загарэлася, расказаў мне зболышага па трэціх пеўнях (голас пяяўноў даходзіў здаля, зь седалаў гаспадарскіх хляўчукоў за мураванымі съценамі турмы). От як яно ўсё выйшла.

-- Я, -- кажа, -- лажыцца ня буду, пастаю, пакуль трасца ня ўляжацца, а вы, бачу, высілковаліся, лезыце й пасыпце, пакуль што-якое... Ня гідкуйце: адсуньце, прытаўчэце й лажэцеся... Не скажу, каб гэтае «адсуньце, прытаўчэце» на рыготы ня брала: пры першай знаямосьці з табунамі разбазыраных тлустых вошай і

гарбушка ў горла ня лезла, але-ж голад -- ня цётка, а сон -- ня родны дзядзька; ня дзе дзенешся, калі ногі й самі цябе ня слухалі й самі сябе тримаць адказваліся, а зялёныя пухіры лявионіху на вачох модна выдыхоўвалі. Як ні казырся, а палезыці-такі палезеш. І калі чужы чалавек табе спагадвае, дык самому сабе ўжо й Бог вялеў. Палез і калачом пад памостам скруціўся. І што-ж вы, даражэнькія, думаеце? Упаў як пшаніцу прадаўшы? Дзе вы бачылі! Щімала тузайся, і нікае вам наўды: калі турэмная вош каторага ўзылюбіць, дык нікага ня будзе ад яе абарону мець чалавек, каб і дробным макам рассыпаўся й нават покнуў ад нясьцерпу. Ты іх каўшом грабі, а яны табе й паўзуць, і сыплюща, і, ведаеце, якіх толькі нямашака: і бялявыя, і саўсім белыя, бялюткія нават, рудаватыя, рудзенькія, шэртанькія, папялковыя, жоўценькія, а часам і нейкія сіняватыя пракінуцца, адным словам, усякае масыці і, каб яны цяміліся, ня мізэрныя, а ёмкія, праўда, бываюць і пляскаценькія, гэта што ўшчэ скораму добра га не ўвазналі -- далікатнейшыя, але-ж таксама ня ўломачкі -- дзябёлыя, як угрызянуць, дык угрызянуць, аж пад барадою пячэцца, а съверб той за съвербам, як шалёны, лятае, ад чуханіны ўцякаючы. І от што вельмі-ж ужо пацешна: бываюць гладзюткія -- ні тae пушынкі -- і надта-ж ужо касмаценькія і мякуткія (вошкамі-валасацікамі называюцца, або целаскурыя) -- гэта што ў цела ўлазяць і пад скураю съціхатою доўга сядзяць і спорна плодзяцца, а тыя першыя -- гладзюткія -- гэта ўжо плацянковыя і хіба крышачку большыя. Усякіх нагледзеўся. Прытаўкаў, бараніўся, адсоўваў і жменяю з-за каўняра зграбаў, а, баронячыся і зграбаючы, прыгледзеўся й абыўся: поўзalі -- і ня чухаўся. І от што мне думалася -- ды ня толькі мне, усім, відаць, думалася: і як гэта, прывыкши, бяз вошай і съвербу жыць асьмелішся некалі? І яшчэ адно і ўжо найцікавейшае дзіва: ня відно было чырвоных вашанкоў, а ўсё толькі тыя самыя вошы й вошкі, драбнейшыя й буйнейшыя. Ці ня турэмнага заводу, ці мацнейшымі загрызаліся. Нешта-ж нейкае мусіла быць. Як вы думаеце? Дык вось, думаў я, думаў пра ўсё гэтае дый заснуў. І ні плацянковых, ні целаскурых ня чуў і ня бачыў. Адно, што ў сyne бачылася, дык гэта чорненъкія калмаценькія сабачаняткі; і ўсе -- з хвосьцікамі ў калачык і харошанькія, як тыя падсмажаныя пампушкі. І ніводнае сабачанё ня ўкусіла, усе шчакатлівымі язычкамі лізаліся. А як сабачаняты пабеглі й немаведама дзе дзеліся, прыляжеў вялікі дзяцел і ў правае калена дзеўбануў тройчи:

-- Уставай, уставай, чалавеча!
-- Разумнік які знайшоўся! Сам, мусіць, масыціца лабунішся?
-- такое сказаў я вялікаму дзяцелу.
 А ён мне другім наварата:
 -- Сыцеражыся, чалавеча! Бачыш, як цябе апанавалі?
 І каламі-б не падвярнулі-б, каб ня тыя вошы, што на правым
воку ёмка ўладаваліся. І выелі-б, каб ня той добры дзяцел, што ў
калена стукаў.
 А шчуплацелы тады мне й кажа:
 -- І ў хаце з гэтакім смакам ня спалася...
 -- Як пшаніцу прадаўши, -- кажу яму.
 А ён мне сваё, таўкучы плацянковыя:
 -- І ў тры пшаніцы з каноплямі не ўбярэшся, каб да трэціх
пейняў пры гэтакім ванаедзе спалася.
 -- І кусацца ня кусающа, -- сказаў я дзеля прыклёпу.
 -- Вы, -- кажа шчуплацелы, -- на рукі свае зірнеце...
 Зірнуў і, калі-б гэта ня ў менскай турме, веры-б сабе ня даў:
паміж пальцаў касмаценкія й мякоткія клубочкамі ладнымі да
скуры прысмакталіся. І толькі пазней, ськінуўши кусылівых
савецкіх тубыльцаў, пачуў напрыемную пякучую гарачыню.
 А шчуплацелы мне й кажа:
 -- Упраўляліся нядоўга: і жывых і забітых пазабіралі. І мяне
самога цімала валтузілі. А пазней і ўжо на саменкае маё вуха
дадаў:
 -- Калі есьці не дадуць, сьціхаты ня будзе...
 -- Абы вошы збыліся, а без «баланды» неяк выжывем, --
гэтым хацелася мне расквітацца з ушчатаю шчуплацелым гаворкаю.

«Пан» Баніс і «прах-вэсар» Пыжык

На камяным лапікле сядзелі галасынныя. Спрасонку ня надта
ўважнаеш усіх адразу, з-пад памосту праз галовы на іх гледзячы,
хоць гэтае ўважаныне ня вельмі ўжо мне й карцела, аднак я, каб
адкараскацца саўсім ад шчуплацелага, што смаліца ўлазіў у маю
сыціхату, і нічога ніякага не гаварыць на ягонае «а што вы скажаце
пра гэтую галёнку?» («смаліца» мела на ўме Галёнку-Валанцая),
удаў, што не пачуў папытанага, і думанае пра галасынных на
камяным лапікле сказаў самому сабе ўголас:

-- Хай забаўляюцца, адно каб новага закалату не рабілі...

-- Добрая вам у мокрым карцары забаўка... -- прычапілася да слова «смаліца». -- Панацёмку ніякі рызыкант ад пацукоў не абароніцца, а самыя «залатушнікі» -- гэта-ж я сам добра ведаю -- вар'ятамі робяцца...

-- Я, -- кажу яму, -- пра адно, а вы -- пра другое... Вунь пра каго я, -- кіўнуў галавою, -- што ў бірульках забаўку маюць...

-- Што ўдзень съняць, а ўначы «агру» раскулачваюць?

-- Ня ведаю, -- адказаў я дакучліваму чалавеку-«смаліцы».

Я ня ілгаў, бо такі й ня ведаў, пра што яна тая мова йшлася. І каб наўчыцца турэмнае мудрасці ды, «носячы моцна зарубленую яе на носе», як умеў было выслаўляцца крывенскі, пацешны Мікіта Бурболік, стары ганchar з-пад Таўкачэвіч, умела разымініцца нават зь вялікімі непераліўкамі, калі заўтра-пазаўтра прыкруціцца неспадзеўкі на прыкрасы, пацікавіцца, прызнаючыся ў вочы:

-- І не разумею, што вы мне кажаце: каго й як «раскулачваюць»? Яны-ж гэтакія, як і мы з вамі?

-- І гэтакія, і ня гэтакія... Торбачнікаў раскулачваюць -- гэтак у нас калгасынікаў празвалі кішэнінікі. Дастане гэта чалавек прынесенае печыва сухароў з дому, сядзе й сядзіць седзьма на торбе -- съцеражэ, каб ня вычапілі з-пад мяккага месца... А кішэнінікі пад памостам седзьма сядзяць цалюткі дзень, слабюкамі й хворымі прыкідаюцца, чакаюць, калі «агра» адлучыцца ці на торбе, чухаючыся, задрэмле. Удзень ня надта ім удаецца, а ўночы, калі чалавек здасца, апэрацыю медзяком навостраным робяць: прарэжуць торбу, выбавяць тое печыва й мелюць... Чалавек прахопіцца, седзячы на пустой торбе, і вачыма лышае: ні съледу, ні таго злодзея. А ён, кішэнінік каторы, з тымі сухарамі ў жыване выпаўзе, стане перад раскулачаным і даймае кінамі:

-- Дядя! Пожертвуй сухарик голодному мальчику!

-- Гэтыя самыя, што зь бірулькамі? -- дапытваюся.

-- Гэтыя... І пад памостам нейкіх зь дзесяць, -- прадаўжае шчуплацелы. -- Нешта за тыдзень перад вамі тое, што кажу, здарылася. Зірнула тая бедная раскулачаная «агра» на кудлатую шэльму і затрэслася: «Цыщ, вашапруд карэлы!.. Абармот... Паскуднік...»

Шчуплацелы, відаць, вымавіў усё гэта мацней за того «раскулачанага», бо, як заўважыў, і сам спалохаўся і, зірнуўшы на мяне, сказаў:

-- Ня крычэце, прашу вас: начуюць...

-- Хіба ж гэта я вам крычу? -- пытаюся.

-- Ведаю, што сам я крычу, але-ж кажу: крычаць ня трэба
-- небясынечна. Нейкі заморак прычапіўся да мяне, -- апраўдаўся
чалавек. -- Усе павар'ящеем, кажу вам... Самі ўбачыце...

-- Вам, бачу я, боязня надта, -- сказаў от так сабе.

-- Чалавек-жа ніколі ня выбайща, каб і хацеў, -- апраўдаўся
шчуплацелы.

Блізу ўсе «суседзі» прабудзіліся, але ня ўсё спанатрылі.
Галасыніны на лашкіле мелі вастрэйшыя вуши, начулі й
заварушыліся.

-- От і прыкруціліся непераліўкі... -- думалася мне. -- Трэба
разъмінацца, каб там, дзе вар'ящеюць, з пацукамі ды з тымі
«залатушнікамі» ня бачыцца.

Адступіўся й да камянога лашкіла немаведама чаго паціснуўся.

-- Э-эй ты, прах-вэсар Пыжык!.. -- азвайся да шчуплацелага
галасыніны. -- Бірулька на твае штаны йграецца. Чуеш?

«Прах-вэсар» не падаў і голасу, у транты над памостам
унурыўся й трэсься ад страху. І няма чаго й дзівіцца нам: і пра
найлепшыя сухары, і пра наймілейшых «аграў» забудзешся, і язык,
якім-бы ён там даўгім ні быў, прыкусіш, ад галасынага гэтакае
пачуўшы. Хай сабе чалавек і не на нейкім там кірмашы, але-ж бяз
тых штаноў і ў турме кірманаваць ня будзеш, і пры людзях
нязручна, як там ні гавары. Або вось гэтакае надарыцца: прыйдзе
чырвонагаловы ды й завалае цябе да съледчага. Трэба-ж ісьці з
«ворагаў» вылузвацца, каб ад наплясканых злымі языкамі нагавораў
адкаснуцца, і ня пойдзеш, калі твае бліzkія варагі з апошніх
штаноў перад гэтым цябе вылузалі. Або й такое, пра што і ў сыне
сыніца: выскаліцца той чырвонагаловы, адчыніўшы дзъверы, ды й
скажа:

-- Дзе там той грамадзянін Пыжык, якому дадому зьбірацца
кажуць?

А пазней, зірнуўшы на галаногага, дадасць скалячыся:

-- Зь вяшчамі, прыказана.

А бедны Пыжык ablіzneца як мыла зьеўшы й на ўкарочаныя
«вешчы» пальцам сваім пакажа... І каля рашкі -- «парашы», як
тое ў каноплях пудзіла, ківацца будзе.

Гэта-ж ня жартачкі! Няшчасыце, дый годзе.

От і мусіў чалавек унуратацца, усё гэта загадзя на рабаціні
маленькага востранькага носіка зарубіўшы. Балазе, што ўчараашняе
сяк-так уціхамірыйлася ды без таго карцарнага пацукавіння

абышлося. Але-ж і гэта йшчэ віламі па вадзе пісана: можа, усё гэта яшчэ й ачнеца й прыкруціца... Хто яго там ведае. «Сядзі й ня дыш, -- думалася ўнуранаму Пыжыку, -- бо як навярзеца новае, дык тады й старое клейка да яго прыпластуеца, каб яго, не пры мне кажучы, заўшытай аблажыла, і пачне, падсудны Пыжык, твая справа пухнуць. Крый мяне, Божа...»

І гэтак Пыжыкавыя думкі за думкамі беглі наўзданонкі, навышерадкі, шараваліся, разъмінаючыся, і калі ўжо ад разъміну й шараваныня глухлі й шпакляваліся пакусаныя гладзюткімі й касмаценкімі «прах-вэсаравыя» чырвоныя вуши, шчуплацеламу рабілася зябка, яшчэ боязньней; ён тужэй заціскаў матузок на паясьніцы і, таўкучы зубамі дрыжыкі, сакатаў, заікаючыся, усьлед за Банісавым:

-- Прах-вэс-сар-р Пыш-пыж-жык... гыг-гій-га-а... Бір-ру-руль-ль-ка-а на-а-а твай-е ш-ш-тан-ны ѫ-ра-е-ц-ца...

Бірулька спрытнела й пераходзіла да апошняга, да кірпаносага рагатуна й камэдыянта. Той не забыўся, і перад тым, як падкінуць гладзютка вышмараваныя паячныя илачкі-сколачкі, смаргануў носам і, кіснучы ад съмеху, даймаў баязліўца:

-- Пан Баніс не жартуе, таварыш прах-вэсар Пыжык: извольте штанишки на бочку...

Гострыя швайкі разыніка Лаўрэна Пячонкі...

Ня суткамі й не гадзінамі, а часінамі турэмная съціхата мераеца. І гэта ня то што ўдзень, і ўначы тое самае. Калі не адна трасца, дык другая -- меншая ці большая -- а такі возьме й прыкруціца аднекуль і трасе табе людзьмі, як чорт лазою ці сухою асінаю на высокім буй, апошнія духі з-пад рэбраў выкалачваючы. Не скажу, аднак, каб тая трасца да ўсіх адразу чапалася: і чортава свой парадак мае, па чарзе трасца людзей перабірае й кожнаму чалавеку зь іншага капыла свой нораў паказвае. Кране двух-трох, а то й якіх пятнаццаць, пазней яшчэ колькіх, і ў камяным мяшку, як у тым караніку: усе ўзалаўкі з трасцаю бяруцца... Бараніца-ж неяк трэба, бо ніхто-ж таго ня ведае, калі й за каго яна другім наваратам, унадзіўшыся, учэпіцца. А калі ўжо каго трасца ўзылюбіць, дык не адкасьнешся, каб і хацеў. Заказырышся -- з рэбрамі казыры твае выламіць, падасіся -- на заверацень цябе скруціць, пабратаетшся -- наклёну на самога сябе наклічаш. Адным словам, рада-б душа ў рай папасьці, ды грахі ня пушчаюць...

Не на вей-жа-вецер пушчана такое, што калі ў пекле не папячэшся, дык і ў тым раі ніколі табе месца твайго ня будзе. От і пякуща людзі, і курчаца, як шкурат на вагні, свае ды чужыя грахі адмольваючы, каб ня то што ля парогу раю, а ля свае падваротні на сканытаваным двары прыперці...

Цяперака, гледзячы на ўсё жытае й перажытае з далёкага водшыбу, і серабранскі разынік Лаўрэн Пячонка ў маіх вачох не такім ужо дурным здаецца. Ён, бывала, дудукаючы з пудлівым Ярыкам Хітрыцкім, што «з пансага хамута ў савецкі рай ашалеўши ўбіўся», гаварыў гэтаке:

-- При дурных царох нашых дзядоў-невукаў памялом ад турмы адганялі, каб мужыкі-хамуты ў рай ня ўсунуліся. Адны цыганы-канакрады й вучоныя галовы ля «парашы» таўкліся. Цяперака, як сам пане-таварыш Ярык бачыць, калі ўсе панамі й вучонымі хітрунамі парабіліся, дык і швайкі ў разынікоў з рук тыя канакрады павырываюць, каб з раю ня выламаліся...

Толькі малады настаўнік, нябожчык Якуб Церабелец ды Цімох Баравец разумелі «разынковыя брэдні», а «пан-таварыш» Ярык Хітрыцкі турымі шпылькамі бараніўся ад гострых Лаўрэнавых шваек:

-- Бугай забітыя праклялі пана Пячонку, калі такое ўсё пану разумнаму цёнгле вярзецца.

Жарты-жартамі, а праўда -- чамярыца зь перцам: далёка даўнейшаму да нашага цяперашняга. Даўней (да слова прыйшлося) балацянная Ігуменічына на пальцах сваіх рыштантаў лічыла, і ўсе брытыя ілбы нешта калі паўгода Кацярынінскім трактам у Сібір пхнуліся, а цяпер і хаты нямашака бяз рыштанта, і дарогі да пядзі ўкараціліся: на месцы людзі ў турэмны сацыялізм паволі ўрастоюць... А ўросны й абыўшыся, чалавек і хвалёной часіне не дае веры, пакуль добра ня выдыхае таго, што моцна ў знакі яму далося, і душою ня вычуе неспадзеўкі прышлага розыніва. І калі ўжо, ачухаўшыся, падыме вочы, каб таму рэдкаму дзіву соладка ўсьміхнуцца, дык і дзіва нямашака: новая трасца ў дзъверы пачынае стукацца. Гэтак яно й сыціхата сыціхата ніколі ў турме не здаганяе.

Шчасця -- ні на часіну, а гора -- на пяцігодкі...

Тайніцы Міхала Сырадоя

У добрых людзей у нармальныя часы нач пеўнямі мералася: да першых пеўняў узімку жанкі й дзяўчатаў кудзелю пралі ці на кужаль ручайкі лёну ў сенцах пры лучыне пачэсвалі, а мужчыны лапці

плялі, заваратні вілі й вязы парылі; па другіх пеўнях усе прачыналіся, а па трэціх -- жанкі штулі на вітушкі зывівалі, а мужчыны за кулі ці цапы на таку браліся; па съяданьні раніца ўжо з днём адразу сустракалася.

У турме -- ня тое: пайкаю суткі біркаваліся. Дзень руханінау к вечару падпіхаўся, а ноч сном найболыш укарачалася, каб учараашнімі наедзінамі жывот да заўтрашняга сколанага і, пэўне-ж, недаважанага прыносу як-небудзь час той пераскрыгаў. Калі-ж сну й ня было на сяго-таго, дык вочы ўсяроўна заплюшчанымі ўсю ноч трымаліся, каб уставаць ня было ніякае патрэбы. Гэтак, маўляў, і ў двух зайцоў адразу цэлілася й сіла ашчаджалася: нешта сънілася, нешта, калі ня думалася, дык хоць вярзлося й пад ложачкай меней смактала. І жывату й галаве выгады былі немаленькія...

Такую навуку няблага ведаў і Міхал Сырадой зь Вільшчыны, чалавек, што, як сам ён, бывала, ирызноваўся, і вока ніколі нікому не запарушыў, а ўсё ў тое росьціва садавіны ўдаваўся ў сьвету Божага ніколі ня бачыў. Ён і ўдзень найболыш сном намагаў, калі ніхто не дакучаў, -- сам ня меў прычапкі ні да кога. Аднак гэтым разам нешта нейкае сталася з чалавекам. Урокі ня ўрокі, а сну ня было на яго. Шацкі Гарбун, рыбалоў зь дзесятага калена, даўно знаўся з Сырадоем і казаў жартуючы (гэты каб і трыццаць гадоў праседзеў, дык, мусіць, ня выжартаваўся-б):

-- Ты, Міхал, пра мічурынскія бэрэы ці пра тую, што сваімі «бутылачкамі» горла дзярэ, думаеш? Упадобаў, каб яе качка стапала...

Міхалу-ж, калі той у настроі, пальца ў рот не кладзі -- бяз ногця выхапіш. І каб гэта быў не Гарбун, а нейкі ат сабе рыштанюга, дык і цяперака ў даўгу не астаўся. Аднак рыбалову выціснуў такое, што таму не дайшло й да цяму:

-- Капянуў дзічку, а яна табе съвет на ногі паставіла.

-- От-жа й кажу: калі бэрэы прыядуцца, і дзічку ні да носу, -- каб ладу тримацца, на паважнейшае Гарбун здабыўся. А зірнуўши на мокрыя Сырадоевыя вочы, рыблю мудрасцяй наважыў жаль Міхалаў разьвесыці: -- Ня журыся... Калі-б дурнейшымі былі ўсе краснапёркі, то й сам панам быў-бы. А то прыйдзе табе, зліжа гарошыну, і паплавок ня скіунецца. Раззлаваўся гэта я на тых краснапёрак ды й боўтнуў трутам на прынаджаным месцы, каб краснапёркі мае й хвастом ня вільнулі. І ня журуся: ні мне, ні ім -- выздыхалі...

Да Міхалавых вушэй нешта-такі з тых краснапёрак даплывала спачатку, а празь нейкія дзьве-тры часіны й ягоныя думкі хвастаміня вілялі... Адно нейкая чарнакосая прыгажуня лашчылася ды жоўтымі сыпелымі бэрэмі частавала. Сырадой гладзіў даўгія дзяўчыя косы, цалаваў духмяныя губы і кляўся:

-- Не дарую, Алеська... Не дарую... Богу душу аддам, а не дарую зладзюзе...

Прыгажуня Алеська адстуцілася й вочы на апалую разьбітую бэру апусыціла, гаворачы старому Сырадою:

-- Сорамна... Надта сорамна... Сам ён сябе пакарае...

Кулём кінуўся Міхал да прыгажуні, каб сорам уніць, каб сорам сэрца Алесінага не катаўся... І рукі разьвёў Міхал: Алесі як ні было. Толькі на сухіх галінках разьдзёртае ветрам дзічкі дагнівалі, нанізаныя нейчымі рукамі, чатыры Сырадоеўся бёры... І Сырадой моцна крыкнуў, але так як-бы гэта цэлая Вільшчына бэрэмі ягонымі калаціць зышлася:

-- Гэта-ж разбой!.. Гэта-ж нявіданае няшчасьце!..

Калі пад столій пачарнела, перапаліўшыся, «лямпачка Ільліча» ды патушыліся ліхтары ля дубальтовых зялезніх брамаў на турэмным дворышчы, у камяніцу зірнула знадворку съветла-сіняе халоднае неба. Жаўтаватыя перад гэтым у съятле ліхтароў дзьве таполі, край аднае страхі й касяк турэмнага муру ўвачавідкі набялелі й зайскрыліся. Хрусткія йскрынкі -- сьняжынкі-зорачкі, быццам тыя съветлячкі-пышраўкі ўначы або буйныя купальскія росы ў бліску вогнішча на лістох папараці, займаліся, патухалі й зыліваліся ў суцэльнае, мілае воку беліва.

Пад нейчымі нагамі скрыпей крохкі маразяны сънег. Дзесьцыі саўсім блізка сінявалі, зълятаючи зь седалаў, апошняя гультаяватыя піянуны. Лопаліся, данятыя марозам, хварбаваныя начарна дошкі вартавых вежаў-будак.

Гэтак над растоптанай глухімі мурамі чалавечай радасціяй неахвотна кланялася хрусткай марозылівай раніцы й разьміналася зь ёю пераможаная сонцам ноч, каб у новы дзень каранямі мацней урасціціся...

Можа-б, і адкруціўся чорны калаўрот начніцы-вядзьмаркі, каб на яго шырокі понаж ды нага чалавека-праўдалиоба ступіла?

Але як-бы яно там ні было, а раніца -- раніцай. Гэта-ж пачатак дня. Няхай сабе новы дзень і ня прынясе добрыя навіны, і не ўскалыхне затхлага съмердзіва камяное завоіны нумар тры, але ўжо адно тое, што ён, хоць і найгоршы ад усіх тых, што, турэмныя норавы спрытна людзьмі ўтаймаваўшы, вечарам устуپлі ды зь сълепавокімі змрокамі, абдымаючыся, заручаліся, -- не ўчараашні, а сёньняшні, новы й ніводнай жывой душы ня ведамы, і як-бы яно там ні сталася, а сім-тым дый выразніцца, рабіла сваё.

На кавалачку няträgtвалага спакою расхінала раніца маленъкія чалавечыя надзеі: ану-ж дый на нашай гразкай вуліцы маладзіковы кірмаш будзе!..

Міхал Сырадой маўчаў. Меў ён вялікія думкі і ўсё да нечага прыслухоўваўся...

Апавяданьне

<...> Цэлых два дні жалілася Марыля на ламоты ў паясьніцы і ўсё войкала, калі ня было наблізу цёткі Агапы, а пры ёй старалася ўтаіць боль, ад якога яна раз-пораз згіналася і прыкладала да сэрца далонь з шырака растаныранымі пальцамі. Агапа гатавала ў гарнушку нейкія зёлкі, пералівала іх у другі гарнушак, астуджвала, нешта шантала, накрывала хвартухом, тройчы перабірала за съпінаю з рукі ў руку, плёвала ў смаловы над ложкам сук бервяна й давала Марылі ў тры сёрбы напіцца на золаку, перад полуцнем і на зъмярканыні. І гэтак цэлых тры дні. На чацверты дзень увечары зрабілася Марылі нядобра. Вялікая гарачка й зябкія дрыжыкі палажылі яе ў ложак пад тым самым сукам, на які плёвала цётка Агапа.

Недзе недалёка сакаталі кулямёты, і чуліся далёкія, глухія выбухі, разрываліся бомбы... Гэтая бязладная музыка вайны то съціхала, то ізноў ушчыналася яшчэ з большай сілай. Марыля не прыслушоўвалася да гэтае музыкі й ня чула яе. Боль павярнуў яе тварам да съцяны. Яна ўвабрала ў далоні грудзі й начала моцна съціскаць іх. Ад гэтага боль падкаціўся пад самае горла й прышаў да сэрца. Марыля развязала ў бакі рукі й начала цяжка, глыбока дыхаць...

... Сядзіць Марыля ў цёмным глыбокім склене й затыхаеща цвіліяю гнілога хлуду. Рантам нехта намацвае ейную руку, узводзіць на высокі пясчаны ўзгорак і кажа:

-- Пазнаеш? Гэта-ж твой Раман дужаецца зь д'яблам...
Бачыш, як съціскае ён жылістымі рукамі карак д'ябла? Бачыш?
Але-ж і той дужы й вытрывалы. Памажы, даражэнская, свайму Раману! -- сказаў і немаведама дзе дзеўся.

Марыля ханае сякеру й імчыща:

-- Ра-а-ма-а-нка-а!.. Ра-а-ма-а-нка-а!.. Не да-а-ва-я-йся
д'я-а-б-лу-у! Я-а-а, Ма-а-ры-ы-ля-а...

Чалавек, босы й бяз шапкі, перапыняе Марылю:

-- Спазнілася, даражэнская... Вярніся... -- кажа ёй.

-- Ра-а-ма-а-нка-а!..

Марыля-ж і слухаць ня слухае таго чалавека, бяжыць далей, падае моцны голас:

-- Ра-а-ма-а-нка-а!..

-- Ма-а-рыль-ка-а!.. -- азываеща голас Рамана і моўкне.

-- Души чорнага д'ябла!..

Вось яна саўсім ужо блізютка -- як рукою падаць... Узносіць над галавою калія правага плячука сякеру, мацней сыціскае тапарышча, каб спрытней секануць сыпіну трохгаловага д'ябла... Але моцны парывісты вецер узлахмачвае Марыліны валасы й перакідае, марозячы патыліцу, на твар... Марыля ўстрасае галаву й замахваеца...

-- Раманка!!!

Марыля прахамілася й застагнала.

-- Г ў сyne не даюць ёй быту, -- трymаючы ў руках газоўку, сказала сама сабе Агапа.

-- Сыпяшалася памагчы Раману, каб д'ябла падужаць... Які ён ікласты, страшэнны... Прыімі, цётачка, гэтую во сякеру...

Агапа выцерла ручніком спацелы Марылін лоб і яшчэ тры разы запар дала напіцца гатаваных у гарнушку зёлак.

Бабіла старая Рымарыха, жонка mestachkovaga rymara. Prynjatae ёю dzicja sycisnula nad barodkaou kulačkī i močna zakrychalā. Rymarыхa pačalavala trójchy jaonaes rujzovae celičca, adiplėuvauchy navorleg, kab urokī nia bralī, zirnuila na Marylīn tvar, potym na dzicjatka:

-- Uga-a, uga-a! Vyličty ū bačkyu -- jač tyja džyve kropel'ki. Uga-a, uga-a! Ramantekha maē... Uga-a, uga-a!.. Malen'kae maē sonejka... Maryl'ka, a Maryl'ka, ščaslyvyy tvoi xlonchyk -- ū bačkyu, jač tyja džyve kropel'ki... Uga-a, uga-a!..

Agapa padala babil'i gladysh letnij vady i jašče džyve myakutkia polachkī. Kalī ūsё bylo zroblena, Rymarыхa padysyla da Maryl'i:

-- Zirni, Maryl'ka, na svae dzicjatka. Zъ jašnym sonejkam priyшла na sъvet Božy tvaia zorachka...

Marylia adkryla vočy, usymihnułasja i pačalavala dzicjatka ū ščochkī.

Rymarыхa pačastavila kalyšku kalyšku Marylinaga lожка i vyišla ū menšju nalavínu haty myčz užyvanaya polachkī. Agapa vyňyla zъ p'jaturkī zapalikī, zapalila ū cialeśn'ikah smalik, padlazhyila nad drovyy i adyshlasja padač Rymarыse nachoūki. U gэтую samučasinu lyačel'i, cjakka ravuchi nad samaou hataju, nymečkia bambabik'i. Agapa prychynila ščylynei džyverys i perahryscyčla.

-- Аж съцены калоцяца, каб на іх ламоты. Бог съвяты ведае, што яно там будзе, хто каго зь іх зъбляёдае? Таўкущца людзі, як тыя крупы ў ступе, і радачкі табе ніякай, -- выціраючы зрэбным хвартухом мокрыя рукі, уздыхала цётка. -- Ня ведае Раман, што гэтакага сына мае.

-- Ану-ж, дый акажацца, -- мылячы шылаватым змылкам полкі, седзячы на ўслончыку, азвалася Рымарыха. Гэтакімі табунамі ўцякаюць нашыя з-пад немца. Чула, колькі йшло іх учора краем наших Карэлічаў? Сялівонаў сын, гэты, што меншы, -- Яраславік, вунь ужо дні з тры, кажуць, у склене качаецца.

-- То-ж бы то, што качаецца, а на людзі паказацца нельга, -- бедавала Агана. -- Свой на свайго немца натыкае адразочку... Гэтакага во вучонага Клемуса Несыцеравага праз Базылішынага галамоўзу сходалі... Не, кажа яна, ня гледзячы людзям у очы, гэта-ж ня праз майго Захарку, самі нямчуکі вышнырылі беднага Клемуску ў каноплях... Гэта-ж такая праўда...

Цётка Агана не дагаварыла. Недзе недалёка ўшчалася жудасная грукатня. Агана прысланілася да качарэжніка, прыціснула да твару зрэбны хвартух. Рымарыха пакінула начоўкі, атэрэсла рукі, упёрлася імі ў съцёгны і -- у большую хату, да Марылі. Шырока адкрыўшы очы, пазірала яна ў расчыненую ўструсам вокны, тулячы да тугіх балючых грудзей ружовае цельца народжанага на съвітаныні дзіцяткі. Рымарыха выхапіла дзіцянё з Марыліных рук, ухінула яго, съпяшаючыся, у Марыліну сукенку й села на падлозе каля самага ложка. Грукатня не пераставала. Праз нейкія два-тры перадыхі яна зрабілася яшчэ мацнейшай і страшнейшай. Калаціліся съцены, зьвінела шкло, расхіналіся вокны, рыпела столя, стукаліся аб вушакі парасчыненія дзъверы. Перад вачыма яшчэ не саўсім ачуялай Марылі затросьця, выскаляючыся, той трохгаловы д'ябал, які пакінуў каля верставога слупа на гасыцінцы здушанае цела Рамана...

Цалоткую гадзіну калаціліся Карэлічы, стагналі людзі, трэскалася зямля...

Цётка Агана доўга яшчэ не адымала ад твару хвартуха й не расплюшчвала намуляных каляным зрэб'ем павекаў вачэй: баялася зірнуць на хату, на тое, што валілася, стукала, зьвінела й кацілася да ейных ног па выбітай глінай зямлі меншай хаты. Абыўшыся, апусыціла хвартух і працерла пальцамі очы. Сярод паколаных гарнушкаў, гладышоў і слоікаў, што пазвальваліся з паліцаў, угледзела яна й разьбітыя «ходзікі», і падкоўку...

-- Набыў іх Раман перад вясельлем, а падкоўку начапіў, пакідаючы хату, каб шчасьце ня мінала хаты, гаварыў Марылі, -- казала Агапа старой Рымарысе -- бабцы Прузыне. -- А яна яму бацькаўскі дарунак, кругленкі гадзіннік, на руку палажыла, каб мінуткі на адлучцы лягчэй лічыліся.

-- Усякае на вяку бывае, Агапка, -- сіштым з вусьцішу голасам азвалася Рымарыха. -- Што там з тымі «ходзікамі», такой бяды, абы чалавек жыў быў ды цалюткім вярнуўся сынам пацешыща. От што мілей за ўсё, Агапка.

-- То-ж бы то. Я-ж яно й кажу, абы жыў Раманка, прыдабудзеца неяк. Век жыві й век ажывайся...

Неўзабаве бабка Рымарыха пайшла дадому, сказаўши, што заўтра, калі Бог дасьць ёй здароўя, неяк прыйдзе пабачыща зноў. Цётка Агапа падкінула на ачахлае вугальле нейкіх ашчапкаў, уставіла тры гаршкі, потым узялася спрытоньваць паколанае чарап'ё. Цётка ня йшла ў большую хату: падумала сама себе, што Марылі ўжо палепшала й тая заснула. Пры гэтакай цішыні Агапа адразочку пачула нейкую хаду на ганку. Яна страпнянулася і, устаўши, трymаючи ў хвартуху чарап'ё, падышла да вакна й зірнула празъ яго на ганак. На ім нікога ўжо ня было. «Усё цяпер чалавеку здаецца», -- падумала себе Агапа й адышлася. У той мамэнт, калі яна мелася брацца за клямку, каб выйсьці палажыць у сенцах пабіты посуд, адчыніліся дзъверы, і Агапа сустрэлася вочы на вочы з высокім, аброслым і бяз шапкі чалавекам. Яшчэ мацней здрыганулася і, выпускніўши з боязны з рук хвартух, аступілася назад. Чарап'ё выпала й зазывінела.

-- Гэта будзе хата Рамана Скрылевіча? -- папытаўся.

Агапа маўчала. Тримаючи ў зубах вялікі палец левае рукі, пазірала, ня міргаючи, на невядомага чалавека.

-- Заходзьце, калі ўжо прыйшлі, -- сказала.

Чалавек пераступіў парог, ступіў два крокі й спыніўся. Абвёў вачыма хату, зірнуў на Агапу й потым, нешта думаючи:

-- Значыща, Раманава...

-- Раманава, чалавечка. Самога от толькі нямашака ў хаце, -- сказала, як і прышлы, думаючи, а пасля папыталася: -- А вы хіба знаілі Рамана?

-- Знаіць яго знаў... Бачыўся... -- сказаўши гэтак, чалавек ступіў яшчэ два крокі й папрасіў напіцца.

Агапа зачэрпала меднаю конаўкаю вады зь дзеравянага вядра з посілкаю, падала чалавеку й напрасіла сесыці, паказаўшы рукою на лаву каля стала.

Той, сеўшы, сказаў Агапе, што зайшоўся ня надаўга, бо ягоная дарога далёкая, і напытаўся, ці можна перабыць у хаце да зъмярканьня, каб ісьці далей пры цямне, як немцы ня бачаць.

-- Чаму-ж не, хоць і цэлы тыдзень, хоць і яшчэ больш, і нам весялей і съмялей будзе жыцца... -- адказала й пайшла да печы адсунуць ад полымя гаршчок з капустай, якая, кіпячы, вылівалася на раскочанае вугальле, сыкала й вельмі смачна пахла.

Невядомы моцна ўдыхнуў пахучае паветра ды зачмякаў губамі, і Агапа здаўмелася, што гэты спакойны ветлівы чалавек вельмі галодны й што яму трэба даць есьці. Ставячы на стол вынятую з-пад прынека вышчарбленую гліняную міску, кінула вокам на чалавека:

-- От гэта і ўсё, што засталася на Раманавым грунце, рэшта, самі, уваходзячы, бачылі, дзе й што зь ім... Зъелі шэльмы, каб іх саміх шолудзі поедам елі.

-- Набудзецца, цётачка, калі будзе суджана, кладучы на кавалак жоўтай газэціны махорку зь вялікага скуранога капшука, зауважыў незнёмы і, помнічы сказанае добраў цёткай «і нам съмялей і весялей будзе жыцца», націкавіўся:

-- Хіба-ж ня вы адны, ня самі жывяце ў Раманавай хаце?

-- З пляменыніцай Марыляй, Раманавай жонкай. Сёньня Бог даў ёй дзіцятка на досьвітку, сынка, а бацька й ня ведае... Ваюе недзе... -- Агапа прыняла з абруса падкоўку, патрымала ў руках, а потым начапіла яе на той самы цвічок, дзе віселі «ходзікі», і ўздыхнула: -- Кажуць, што падкоўка шчасьце людзям прыносіць... Можа, і вернецца, нядобра, што от «ходзікі» разబіліся.

Незнёмы слухаў Агапіну гаворку і ўсё нешта думаў. Калі-ж у большай хаце заплакала народжанае, чалавек усхапіўся, зірнуў на падкоўку, на пабітвыя «ходзікі» на падаконніку, нэрвова смаканую скрутку махоркі й гэтак-жа нэрвова выняў з кішані выкуцанай у гразь гімнасыёркі велікаваты гадзіннік.

-- Другая папаўні... -- сказаў, гледзячы Агапе ў очы.

-- Можа, яно й праўда... -- перастаўляючы на стале міску, быщам-бы не на сваім месцы стаяла, нахіліла да гадзінніка галаву, зірнула, потым -- на скураны капшук... -- Дык яно-ж і ня позна яшчэ, -- дадала, -- я вам капусты пастаўлю. Пакурыще, а я тым часам...

Цётка Агана ўзяла сухія полачкі й пайшла ў большую хату да Марылі з дзіцем.

Хату Рамана Скрылевіча паказала Астапу Крыжаку бабка Прузына. Рымарава хата дажывала свой век пасярэдзіне сяла, калі Карчмішча, трэцій ад месца, дзе стаяла некалі карчма. Дык от, каб людзі ня пыталіся, дзе яна была й што там рабіла, ды каб ня мець праз гэта лішніх нагавораў, Рымарыха не пайшла вуліцу, выйшла гумном на загародзьдзе й адтуль кустамі нацянькі да Карчмішча. Бачыць, стаіць чалавек, грызуны рэну, і пытаецца, ці ня ведае бабка, дзе будзе хата Рамана Скрылевіча. Яна паказала рукою на тры высокія ліпны і, каб яшчэ лягчэй пазнаць, сказала, што Раманава хата на высокім муры, а перад ёю, на другім баку вуліцы, -- заваленая хлудам студня. Бабка сказала й тое, што самога Рамана дома ня машака, то ён недзе ваюе або ўжо й дадому йдзе, бо Марыля, ягоная жонка, значыцца, радзіла сына, і ёй, далікатнай і вучонай, было-б цяжка без чалавека сына выкачваць...

Цяпер, пагаварыўши зь цёткаю Агану й спраўдзіўши, што гаварыла яму бабка, Астап убачыў, што ён не памыліўся, трапіў якраз у хату свайго нядаўняга, але вельмі-ж добрага таварыша Рамана Скрылевіча. Блага толькі, што ў такую нязручную часіну немаведама, што яму рабіць: расскажа -- гора вялікае чалавеку прычыніць, лёгка разъягрыць жывую рану, а загаіць яе вельмі трудна; ня скажа й пойдзе -- ня выканае апошняе просьбы таварыша й граху нець якога набярэцца: будуць чакаць і ніколі не дачакаюцца, і ніхто ніколі ня скажа, бо толькі адзін-аднюткі Астап ведае, дзе, як і што... Напісаць, пакінуць, і бывайце здаровы -- слабізна натуры, нястача адвагі, а ён-жа чалавек съмелы й адважны; пакінуць на потым, каб тады, як скончыцца вайна, напісаць ці самому адведаць, няма пэўнасці: а што, калі й сам ня дойдзе туды, дзе саўсім малым дзіцянём пакінулі яго бацькі ў першую вайну на чужбыя руکі?..

Важачы ўсё гэта на сваёй душы, Астап бачыць, што яму ня трэба ўцякаць, калі людзі з хаты не праганяюць, пачакаць і, выбраўши добрую часіну, як толькі палепшае Раманавай жонцы, сказаць і тым самым укараціць гора... Зрэшты, некуды й съпяшацца. У яго-ж ні кала, ні двара, ні бацькоў, ні блізкіх крэўных, ні жонкі, якая-б думала й чакала на яго з дарогі.

Дзяўчыны й тае дасюль ня мае на воку. А тая, да якое сэрца ягонае ляжала яшчэ ў тэхнікуме, як у ваду канула, ні слыху ні дыху. Хто ведае, можа й яна дзе-небудзь чакае на свайго ось так, як і Агапіна пляменьніца, мілуючы сваё першае, толькі што народжанае дзіцятка?.. Калі-б гэтакае самае сталася з Астапам і Раман, прыйшоўшы ў хату, утаіў і не памог жаночаму гору ў гэтакі трывожны час, дык сам ён не дараўваў-бы ніколі таварышу й на тым съвеце. Ці мала благога пакінулі па сабе хлощы ў Астапавым дваццаціццатігадовыム веку, а ён, паспытаўшы свайго ўласнага гора, падаючы й цяжка падымаемуцца на крутых ухабах дарогаў, мужны й чесны, зь нікога ані накшт, ані пакрыўдзіў нікога: вялікую меў ён абаchlівасць і бядзе чужой упору памагчы заўсёды ўмеў. Вось чаму й важыць ён асыцярожна на разуме й сэрцы ў маленъкай хаце свайго таварыша маленъкую часцінку неасягнёнаага людскога няшчасціца на тле крыві й пажараў, жыцця й съмерці.

Чуе Астап гамонку жанок у большай хаце, але не прыслухаўваецца. І толькі тады, калі ўшчаўся дзіцячы плач, яму здалося, што ў хаце не стае паветра. Адчыніў вакно й апёрся рукамі на падаконнік.

-- Колькі-ж табе давядзеца плакаць, дзіцятка, -- сказаў, выразна пачуўшы сказанае.

-- Ня дзіця гэта плача, Астап, а радасць нараджэння. Радасць бязь сълёз не нараджаецца. Яны йдуць упоруч, нітуюцца, жыць ня можа адно бяз другога, аж пакуль расхістанае імі цела ў труну не паложыцца. От што яно такое... -- нехта, здавалася, сціскаючы далонямі ягоную нячэсаную галаву, адказаў на самае вуха.

Пасьля чутага Астапу зрабілася яшчэ цяжэй. Ён закурыў трэцюю самакрутку махоркі й пачаў углядацца ў неба. Перад ягонымі вачыма, засланяючы сонца, стаялі густыя ліпы. Яны нагадвалі Астапу пазаўчарашнія хвоі і ўсё, што калі іх сталася. Цяпер ён ня думаў, ён гаварыў з сваімі ўласнымі думкамі й так, калі-б хто-небудзь стаяў паблізу, дык выразна пачуў-бы такое: «...Вырваліся з-пад шыбеніцы, прабіліся праз кулямётную аблогу, ішлі, не хаваючыся, над ніzkімі клінамі бамбавозаў і зьнішчальнікаў... Прайшлі. І каб ня тыя жанчыны зь дзецьмі, дык і ўсё-б яно было добра... А можа, і нядобра? Хіба-ж ня варта паміраць, ратуючы жыццё брата!? Варта й трэба! Найболыш, відаць, разумеў гэтую простую мудрасць Раман Скрылевіч.

Пажджы, як гэта яно было панарадку? Ага... Хаваючыся ад нямецкіх аўтаматчыкаў, мы занялі нашую абарону ў густой кроне трывутніку асінаў, у дузе наступу аўтаматчыкаў знайшліся жанчыны з маленъкімі дзецьмі. Пасля другое чаргі яны паваліліся на гузастыя карані. І калі аўтаматчыкі былі ў нейкіх сарака кроах ад нас, Раман, як той разгневаны леў, рынуўся ўніз, каб ратаваць няшчаснае ў лесе дзіцётка. Вось ён засланяе яго сваімі плячымі<...>

Ранены Раман пахінуўся, але падняўся, даў дзьве чаргі, і яны, перакрыжоўваючыся з маімі, перанялі апошніх аўтаматчыкаў. Ня маючи патронаў, Раман выхапіў апошнюю гранату й швыргануў яе ў залогу ворага. Празь нейкую часіну тыя зрэзалі Рамана. У дваццаці прыблізна кроах два ўжо раненыя аўтаматчыкі знайшлі сабе супачынак ад маіх апошніх куляў. І потым... Калі сьцішылася і відаць было -- вораг пераможаны, кінуўся ратаваць Рамана... Цяжка раненага сябра й ледзьве жывое дзіцяню перанёс я да трох хвояў. Ратунку ня было. Перад скананьнем Раман Скрылевіч вельмі прасіў адведаць у Карэлічах ягоную, яшчэ бацькаўскую, хату й перадаць жонцы апошні яго паклон. От, здаецца, і ўсё звольшага...»

На падаконніку ляжалі разьбітыя «ходзікі». Зірнуў на іх Астап, памацаў, перавярнуў на другі бок, зірнуў на пагнутыя колцы, потым -- на падкоўку шчасця... Павярнуўся паволі сьпіною да вакна й сеў на тым самым месцы, дзе сядзеў перад гэтым, гаворачы зь цёткаю Агапаю. Выняў скуранны кашук, расшируваў, расхінуў, аціснуў яго праваю даланёю, набраў трима пальцамі махоркі, насыпаў на пакамечанае лапікла газэціны, скруціў, насылініў, узяў у губы, каб запаліць запалку. Рабіў усё гэта быццам на нейкай рэпэтыцыі, думаючы й не адводзячы вачэй ад кашука. У пачку ня было ніводнае запалкі, і Астап, выняўшы з зубоў скрутку, палажыў яе на расхінены кашук. Робячы гэта, ён упёрся вачыма ў вугалькі на чарэні печы. Яны ачахлі, і толькі саўсім маленъкі сінюткі ваганёк, шавелячыся, як прыщёrtle матылёнкі, пакалыхваўся, асядаючы між імі.

-- Дагараюць, як Раманава сэрца... -- падумаў і скалануўся. Устаў і падышоў да печы прыкурыць.

-- Дзе-ж ён пазнаў Рамана? -- пачуў Астап, як пыталася Раманава жонка ў цёткі Агапы.

-- Ведае, казаў, бачыўся. А от дзе й як -- не сказаў, і я ў яго не перапытала.

-- А не казаў, адкуль сам будзе?

-- Нічагусенкі. Негаваркі, найболыш маўчыць і ўсё нештачка думае...

-- Думае... Хай думае йдучы дадому... Што яму там надта думаць у чужой хаце... Пра тое, мусіць, што ўцёк, каб не ваяваць...

Апошняе гаварыла Марыля ня цётцы, а сама сабе, але Агапа ўчула:

-- Ніхто ня хоча накладаць галавою чорт ведама за што. Можа-ж, і на яго, во гэтакага ўнурыйстага, чакае свая кабеціна. Зьесьць капусты дый няхай сабе йдзе з Богам, калі так... На маю-ж дурную галаву... -- цётка не дагаварыла, убачыўши, што пляменьніца прытуліла да вачэй дзіцячую полачку й начала плакаць. Даўши дзіцяці ўвязаны ў палатняную анучынку драбок патоўчанага цукру, пайшла да дзвіярэй, каб зірнуць на варыва ў печы, а Марыля тым часам аклікнула:

-- Распытайцеся-ж, цётачка, -- выціраючи сълёзы, папрасіла Марыля і, моцна ікнуўши, дадала: -- і гадзіньнік, кажаце, як у Рамана? Калі-б мела змогу падняцца пагаварыць з чалавекам...

-- Марылька... -- Агапа прыняла з клямкі руку, вярнулася да ложка, села і, камечачы ў руках зрэбны стары хварух, пачала ўгаворы: -- Ня еш ты сябе, кажу табе, Марылька, уважай пакуль што на самую сябе, на гэтую во сваю кроў у калысцы. Можа, і Раман недалёка дзе ад хаты...

Пачуўши слова «гадзіньнік», Астап ня мог прыслухоўвацца далей да гаворкі жанок у большай хаце. Ня відны яму былі ані ачахлыя на чарэні вугалькі, ані сінюткі між імі аганёк... Падышоў да вядра са старою пянчанаю посілкаю, зачэрпнуў, съпяшаючыся, вады меднаю конаўкаю, напіўся, начапіў конаўку на вушка вядра й амаль бегма кінуўся да стала. Ухапіў скуранны кашук, палажыў у кішаню і, не разьвітваючыся, выйшаў ціхутка ў сенцы, а зь іх на ганак і сунуўшіся.

-- А гадзіньнік? -- папытаўся Астап у самога сябе. -- Не, гадзіньнік мушу пакінуць, няхай самі дагадваюцца...

Выхапіў гадзіньнік, прылажыў яго да вуха, паслуҳаў, палажыў на далоню левае рукі й пачаў на яго ўзірацца: дзьве сорак пяць...

-- Раманава сэрца сыціхла... памерла..., а сэрца Павала Бурэ б'еца не заводзячыся... -- ціхутка гаварыў Астап, пазіраючи на вяршыні трох ускудлачаных ветрам ліпаў на Раманавым двары. І Астапу захацелася зірнуць на жывучае сэрца гэтага маленькага,

кругленькага, прычарнелага ад часу, але пакуль яшчэ крыху бліскучага, сярэбранага Павала Бурэ. Падчапіў ногцем вечка, паціснуў, і яно адскочыла. Пад ім, на другім вельмі бліскучым вечку ляжаў маленькі кругленькі фотаздымак. Пацямнела ў вачох. Астан адным махам працёр правым рукавом замурзанае гімнасцёркі вочы і, калоцячыся, пачаў узірацца ў яго так, як узіраеца чалавек, ратуючы сваё жыццё, на галаву скрученага перад ім зъмей. З фотакарткі ўсьміхалася Астапу ягоная любая студэнтка з пэдагагічнага тэхнікуму Марылька Іскрыцкая...

-- Не!.. Няпраўда гэта!.. -- крыкнуў, трасучыся, Астан. -- Марылька?.. Як-жа... Як-жа яно...

-- Праўда... Праўда... -- адказвала яму маленькае зялезнاء сэрца Павала Бурэ. Гэта-ж яна, твая коління Марылька Іскрыцкая... Памятаеш?..

-- Яна... Марылька... Які-ж ты вялікі недавярак, Астан! -- скрыгнуўши да болю зубамі, ад чаго, здаецца, магла заніцца полыменем самая тоўстая скрутка махоркі ў жоўтым кавалку «Правды», выштурхнула з гарачых грудзей Астапава горла здушанае вялікім дзівам густое паветра. -- Чаму-ж ты, нягоднік, не ўратаваў Рамана Скрылевіча!?

-- Не ўратаваў Рамана, дык уратуй Раманава дзіцётка... -- адказвала Астапу маленькае зялезнاء сэрца Павала Бурэ.

Паволі, быццам тримаючы на руках найдарожшы скарб сьвету, унёс Астан у хату гадзіннік Рамана й павесіў яго на той убіты Раманам вухналь, на якім віселі ягоныя «ходзікі», а цяпер -- адна-адзіная падкоўка. Пакінуў, зірнуў і выйшаў, сам ня ведаючы, куды...

Цётка Агапа не заўважыла на падкоўцы гадзінніка. Дагледзела ў печы, згатавала чабору, занесла Марылі і, нічога ёй ня кажучы, пайшла ў камору перабіраць у куфры старыя лахманы, каб мень што падараўшы заўтра бабцы Прузыне. І толькі на змярканыні, паказваючы Марылі ношаную сукню, сказала:

-- Нямашака ні ў хаце, ні ў сенцах. І ня ведаю, дзе...

-- Як-жа няма? Гэта-ж тая самая маміна сукня, пра якую мы з вамі гаварылі.

-- Ня гэта, Марылька, я пра гэтага самага чалавека кажу табе. Нямашака. Пайшоў і ні славечка. І капусты не дачакаўся.

-- І на яго хата чакае. Не векаваць-жа яму ў нас... -- гаварыла Марыля цётцы.

-- То-ж бы то... -- згадзілася Агапа.

Ноч была спакойнай: ні стрэлаў, ні бамбавікоў. Ураныні Марыля сказала цётцы, што ёй ужо добра й яна можа падняцца, сама даглядаць дзіцётка. Неўзабаве мелася прыйсьці бабка Прузына.

Марыля апранула халат з чорна-жоўтымі палоскамі, пацалавала дзіцятка, зірнула на вуліцу і, трymаючыся за рукаў цёткі Агапы, выйшла ў меншую хату. На стале стаяла ў вышчарбленай глінянай місцы ўчараашняя капуста, і калі яе ляжала луста хлеба. На рагу стала, пры якім сядзеў невядомы чалавек, -- пацяруха махоркі. Гледзячы на пабітае калія вядра чарап'ё судзьдзя, Марыля пачула дзіцячы съмех і голас цёткі Агапы. Увайшоўшы ў хату, дзяўчата й хлапчукі, весела съмяючыся, давалі ў рукі свае добрай настаўніцы букеты розных кветак і абяцалі прыходзіць штодня. Бабка Прузына, у сваю чаргу, расказала пра ўчараашнюю сустрэчу з абдзёртым вайскоўцам і папыталася, ці быў ён. Устаўляючы ў прырыхтаваны Агапаю гладыні прынесеныя дзецьмі кветкі, Марыля зірнула на «ходзікі», каб ведаць, а якой гадзіне прыйшлі ў хату госьці... На падкоўцы вісеў «Павал Бурэ». Асьцярожна, як нешта съятое, зіняла Марыля з вухналя гадзіннік, зірнула і закусіла губы:

-- Раманаў?!? -- не сваім голасам крикнула Марыля.

Яна пазнала на вечку гадзінніка выскрабены іголкаю крыжык і маланкавым рухам адкрыла вечка.

-- Божачка-ж ты мой!.. -- яна ўбачыла свой фотаздымак.

Сыціскаючы гадзіннік, як няжывая, павалілася на выбітую глінаю зямлю хаты й моцна застагнала.

Адлітую вадою Марылю пасадзілі на лаву калія стала. Цётка Агапа давала ёй з лыжкі нейкія кроплі й вельмі хвалявалася, наракаючы на прышлага ў хату чалавека...

Дзяўчынка, скубучы сплещены ёю з васількоў вяночак, падняла з лавы вайсковы білет і прачытала, як вучыла яе Марыля ў школе:

- Ас-тан Кры-жак...

У гэтую часіну ўвайшоў у хату Астан, ягоныя вочы скрыжаваліся зь вялікімі чорнымі вачыма Марылі Іскрыцкай... Падышоў, пацалаваў рукі, галаву і, быццам важачы на вагу золата кожны гук, гледзячы ў даўно ня бачаныя вочы, сказаў:

-- Не вінавацьце мяне, Марыля!..

Абразок

На апошнім тыдні ліпеня, із сыботы на нядзелю, ізноў дакацілася да Асінаўкі далёкая гарматная калатня. Гэтым разам -- з паўночна-ўсходняга боку, адтуль, дзе стыкаліся найбольшыя сілы двух бакоў. Спачатку людзі ня вельмі й бралі да галавы гэтую калатню, бо гэта-ж не першыня, што яна то набліжалася, то аддалялася і, часам, даволі надаўга. Прывыклі й абыліся. А найбольш супакойвала ўсіх тое, што Асінаўка мясьцілася ў крутай балацянай дузе на левым беразе Нёману. Ня было тут ні гасьцінца, ні людскіх язджальных дарогаў. Адны каляйністыя сыценкі, глыбака выбуксаваныя дзеравянымі восямі. А прадзедаўская грэбля, што лучыла Асінаўку з суседнім Забалацьцем, разъмясілася савецкім танкамі яшчэ на пачатку вайны. Тыя танкі так і не дайшлі да Забалацьця: адны ўвязылі ў балоне, уцякаючы ад нямецкіх бамбавікоў, і паабрасталі асакою, а іншыя й цяпер яшчэ чарнеюць, як тыя страшылды, паблізу Асінаўскіх могілак. І старая кладка-кігулька ўтапілася ў Нёмане. Толькі чорт лазаты, думалася людзям, адважыцца несыцьмі галаву ў балота. Неяк узбоч усё яно пачыналася, ішло, узбоч і пярэйдзе, і скончыцца -- гэтак думалася й хацелася асінаўцам.

Але ўсё ішло й рабілася ня так, як хацелася того людзям. Калатня набліжалася й мацнела. І людзям было не да сну із сыботы на нядзелю. Адны выходзілі з хатаў, прыслухоўваліся, падавалі, кашляючы, голас суседзям, перакідаліся поціху думкамі, сыходзіліся, садзіліся на прызыбы, закурвалі люлькі й думалі, ківаючы галовамі... Іншыя адчынялі вокны, высоўвалі баязьліва галавы, прыкладалі да вушэй далоні, каб лепш пачуць, як стагнала зямля й гуло паветра, гаварылі нешта жанкам, потым ізноў зачынялі вокны, туналі, адчынялі й зачынялі дзъверы, углядаліся на абразы, хрысьціліся і, нікому нічога ня кажучы, чакалі раніцы...

Чакаў раніцы ля сваёй варыўні й Лявон Гужэвіч. Чакаў так, як чакалі яе і ўсе асінаўцы: прыйдзе яна з-за Нёману, цёплая й расістая, узыдзе сонца, перасціхне калатня, і павесялее на душы чалавека. Але-ж раніца магла быць і ня гэткай, таксама думалася Лявону. Як было там і ня было, а ён ад свайго не адступіць.

Навет калі й зямля пад нагамі загарыцца, дык і тады Лягон ня вырачэцца свайго, сказанага самому сабе гужэвіцкага «не». Гэтак, гаворачы сам-насам з упірыстымі, неадчэннымі думкамі, Гужэвіч і сам не заўважыў, як, устаючы з лавы, гэтыя думкі выказаў уголас:

-- Тут нарадзіліся, тутака й памрэм...

Неспакойным было й Мар'яніна сэрца. Яна таксама некалькі разоў падыходзіла бяз дай прычыны да печы, перастаўляла гарнушкі, налівала й пералівала ваду зь вядра ў цёrla, тужэй завязвала пад барадою старую хустку ды ізноў бралася за лахманы на ложку. Але й ім не давала рады Мар'яна. Чула яна й на свае вочы бачыла, што людзі ідуць і едуць, уцякаючы ад таго, што насоўваецца з усходу на балацянную дугу Асінаўкі. Ейныя суседзі таксама збольшага ўсе напашэве, усе збиралаючы некуды, і от, калі давядзецца валачыся ў съвет, дык на каго-ж яна пакіне свою варыўню й ... Лукерку, Парасачку й сярэдняга сына Нічышара... Хто-ж тады прыложыць, як родная маці, свае рукі да іхных магілак?.. І вось цяпер, пачуўшы Лягонава «памрэм», баязліва страпянулася.

-- Што ты там чаўпеш? Мала табе яшчэ гэтага?

-- То-ж бы й то... -- буркнуў Лягон ня думаючы.

-- То-ж бы й то... -- сказала за ім Мар'яна. -- Гаварыў-бы, от, нешта добрае, а ня гэтакія сабе брэдні вярзыці.

-- Дык я-ж і кажу, каб нікуды не валачыся, -- суцяшаў жонку Лягон Гужэвіч.

Бабка Агапа праханілася й моцна завойкала.

-- Зірні во, як маці спацела, -- ківаючы галавою, клікала Мар'яна свайго Лягона. -- Можа, яно й на лепшае, калі гэтак усё пацее...

-- Дай-жа Божа, -- адказаў Гужэвіч і падышоў да ложка, дзе ляжала ўкрытая ягоным выкуцаным кажухом маці. Выцер кужэльным ручніком матчын лоб, пацалаваў, і позіркі іхныя сустрэліся. Агапа доўга ўзіралася ў сынавы вочы, потым раз-пораз заміргала, і сын убачыў, як з-пад ейных сухіх жоўтых павекаў выкаціліся буйныя сльёзы і разышиліся ў глыбокіх зморшках шчокаў бліскучымі танюсенкімі нітачкамі.

-- Піць... Лягонка... піць... -- прасіла Агапа, выпростаючы худыя сіняватыя руکі з прыкурчанымі даланямі. -- Піць...

-- Мар'яна! Мар'яна! -- двойчы аклікнуў, спалохаўшыся, Лягон Гужэвіч.

-- Нясу... Нясу... Божачкі, дзе ж гэта тая конаўка?.. Ага, вось яна... нясу... на во...

-- Не, Мар'яна... Свяянцонай, што ў пляшы! -- тупаючы, крыкнуў яшчэ мацнай Лявон, прыціскаючы да грудзей выпрастаныя мацерыныя рукі, якія, здавалася, прасілі ў сына найдаражэйшага ратунку. -- Свяянцонай, Мар'яна!..

Глынуўшы сьвятое вадзіцы, Агана сцішылася. Лявон яшчэ цяплей яе ўкрыў, пацалаў у правую шчаку й адышоўся, цяжка дышучы.

За Нёманам яшчэ мацнай загрукацела, і так, што аж дрэвы закалыхаліся ад моцнага подыху вільготнага паветра. Неўзабаве ўзыняліся там упярэмляшку з полымем слупы чорнага густога дыму. Два слупы расьлі, распільваліся й паўзьлі, пазалочаныя полымем, праз лес на самую Асінаўку. Над Нёманам яны скрыжоўваліся, і іхныя туныя канцы паволі загіналіся, абдымаючы ўсю балацянную нёманскую дугу -- Асінаўку й Забалацьце. Празь некалькі часінаў паветра йзноў скаланулася. Цяжка стагнала пад нагамі расістая зямля й пахла, ападаючы, пярхотнае, уедлівае, прынесенае ветрам гарыва пажару. Гарэлі Стайдуновічы.

-- Цяпер ужо й Бог вяліе... Трэба ратавацца! -- сказаў, махнуўшы рукою самому себе Лявон Гужэвіч, пазіраючы на чорны, выгінасты ў небе крыж дыму.

Людзі ішлі і ехалі. Адны -- на заход, другія -- на ўсход. Ішлі й ехалі ўмісуські, куды вочы глядзелі. Несылі й везылі вялікае гора.

Скрышэў і Лявонаў панарад. Каціў яго нехаця, вязучы краем дарогі ледзьве жывых асінаўцаў і мяшкі старызыны, аднавокі, кульгавы гужэвічаў дэраш. І Лявон не паганяў каня: ат, няхай ідзе, як ідзе, думалася яму: ступою можна часцей азірацца на Асінаўку, каб спакайней на душы было й каб мацеры ня так моцна трэсьціся на саламяным сяніку.

На ўзорку, выязджаючы на вялікую дарогу, Гужэвіч суняў дэраша й павярнуўся тварам да балацянай нёманской дугі -- да Асінаўкі. Яе, такой блізкай і роднай, якая гэтулькі вякоў карміла й паіла Гужэвічаў, ня ўбачылі Лявонавы вочы. Не таму, што асталася далёка, не: чорны крыж дыму распільваўся, асунуўся, усмактаўся баліцянай вільгачнью паветра і, ператварыўшыся ў цьмянное воблака куродыму, ахутаў ня толькі Асінаўку, але і ўсё ейнае навакольле, і тупаватыя ягоны клін плыў, як здавалася Лявону, съледам за ім -- на вялікую дарогу. Віднелася адно,

пальскаючы чырвоным бляскам съценаў у касых промнях сонца, высокая цагельня. Стаяла яна наводышбе вёскі і ўцалела нейкім дзівам, калі нямецкія бомбы мясілі аднаго разу растрэсенню ўцёкамі калёну савецкіх танкаў паабапал грэблі й каля могілак. Але не цагельні шукалі Лявонавы вочы й нават не Асінаўкі, а двух высокіх бацькаўскіх бярозаў на ягоным двары, каб гэтак пазнаць, дзе тулыца ягоная варыўня. І як ён ні ўглядаўся, прыкладаючы да ілба выгарбленыя далоні, так і ня ўбачыў.

-- Мар'яна, разывітвайся зь сялом, -- глуха папрасіў Лявон, круцячы зь вялікага жалю каструбаватымі пальцамі левае вуха. -- Развітайся... Няхай-бы й маці зірнула... За гэтым гарбом ужо ня ўбачым. Бачыш, як яго завалаклю?

Мар'яна маўчала, сядзела яна як укопаная, ціснучы хвартухом выплаканыя вочы. Не варушылася ѹ Агапа, толькі часцей войкала яна й час ад часу ўсё стагнала, відаць, тады, калі ёй вельмі займала духі. Не гаварыў болей і Лявон Гужэвіч. Зылез з воза, памацаў, абыходзячы панарад, усе колы, патузашаў іх за сыніцы, потым выбраў з-пад хамута дэрашаву грыву, тужэй съцягнуў супоню і, зъехаўши з дарогі, каб людзі на яго ня гукалі, суняўся на невялікім травяністым прагалку. Хворая Агапа, усё больш і больш войкаючы, папрасіла вады. Мар'яна вынурыла з хвартуха вочы, выняла з кашала акручаную кужэльнаю ланцінаю пляшку з вадою і асьцярожна нахінула яе да сухіх, зморшчаных вуснаў Агапы.

-- Забыліся-такі... -- сказаў, не дагаварыўши, Гужэвіч самому сабе. -- Гэта-ж трэба было забыцца...

-- Чаго гэта ты там длубаешся? -- азвалася Гужэвічыха, ставячы ѿ кашэль пляшку з вадой.

-- Мяшэчак у варыўні астаўся, -- ня кажучы нічога на тое, пра што пыталася Мар'яна, сказаў Лявон. -- На паліцы каля дзежкі з жытам.

-- Які такі мяшэчак? -- перапыталася жонка, неспакойна пазіраючы на згорбленага каля панараду Лявона.

-- Мяшэчак зямлі, што каля смуродзін быў набраў. Тутака, от, трэба пашукаць чорнай, гэтая-ж дык нейкая чывраватая, -- атрасаючы, падняўши, руکі, адказаў Лявон.

-- А варыўню-ж ты хоць замкнуў, каб мяшэчка таго часам ня ўкралі?

-- І гэтага не зрабіў. Забыўся. Хто-ж там палезе ѿ тулоу варыўню, калі толькі адзін Ахрэм зь дзецьмі астаўся, мусіць, дома.

На, от, палажы ў кашэль, зыізу, каб ня згубілася, -- загадаў Гужэвіч жонцы, падаючы ёй у рукі тры жмені чарназёму, насыпанага ў вырваную із штаніны кішаню. Памаўчаўшы, дадаў: -- Бачыш, як над Асінаўкай пачарнела?

Зірнулі, перахрысьціліся і ўзъехалі на дарогу. Цяпер Гужэвічы ня былі ўжо ні першымі ні апошнімі. За імі й перад імі йшлі, нясучы клункі, і ехалі, вязучы пасьпехам выхапленае з хатаў, людзі спаленых і патрушчаных вёсак, мястэчак і гарадоў. А над імі -- над грымучай дарогай -- падымаўся густы жоўты пыл і доўга трymаўся ў паветры.

Перад бурай

Урывак з аповесыці «Голас крыві»

Выехаўшы з двара, Палікар заўважыў, што ня відаць на калёсах торбачкі з полуднем. Можа-б, ён і не заўважыў, можа, і безъ яго абышлося-б, каб ня сусед Лукаш са сваёю засыярогаю:

-- На ўесь дзень хіба? У полудзень-жа, чуў я, будуць гэтыя самыя... каб іх ногі не насілі...

-- Буду бачыць, надвор'е ўжо надта добрае, а канюшына адцвітаць пачынае, -- адказаў Палікар. А пазней, зірнуўшы на калёсы, дадаў: -- Не пашанцуе, відаць, забыўся от... Кажуць-жа, што за дурною галавою нагам небалазе...

-- Палікар, -- гукнула, даганяючы, Тэкля, -- што ты сабе думаеш, ня еўшы будзеш, ці што? І няма таго дня, каб не забыўся чаго...

-- Э, балазе маеш зачэнку. Гады ў рады трапіцца, а ты -- «няма таго дня»... Сама ведаеш, чым галовы нашыя цяпер заняты, -- узяў з жончыных рук торбачку і паклаў яе на ахапак свежае канюшыны. -- А ў хату ўсё-ж зайсьція трэба: табака на вакне засталася, -- глубока ўздыхнуўшы паветра, неяк глуха, напэўна, згадваючы нешта далёкае, прагаварыў Палікар.

-- Я-ж кажу...

-- Чуў ужо, чуў, -- перабіў жончыну гаворку, -- клюпат вялікі: у Бога днёў многа, управімся, калі жывы будзем, і памерці не памру, калі адзін раз і бяз хлеба да вечара пабуду, -- лагодна пераконваў Тэклю. -- А табе кажу: ячмень не перастояў, не съпяшайся; пабудзь сягоння калі хаты й ад Віктара не адлучайся на́даўга, бачыш, што яму, беднаму, нездаровіща, гарачка якая. Зайтра жаць пачнеш, і Алеся тым часам зь места вернецца -- будзе на каго й хлапца пакінуць, і хату... -- Часіну памаўчаўшы, Палікар сказаў: -- Можа часам трапіцца што-якое, наказаць, глядзі, не забудзься...

-- З Богам, даражэнкі, спору табе ў працы! Накажу, калі што-якое.

Каб ня гэты полудзень, Тэкля, напэўна, была-б ужо калі ячменю й ці мала-б выжала. Зборы ў яе невялікія: яна яшчэ зь вечара, перад тым, як спаць лажыщца, думае пра зайтрашні дзень і рэчы ўсе спрытоніць напашэве, а гэтым разам, як на тое, Палікар

зблытаў сваёю памяцьцю дзённы разрахунак -- ізноў думай, каб дзень не пралаў дарэмна, і ня то што дзень (ого, у Тэклі не прарадзе ён), а каб і адна часіна на глум не пайшла, не змарнавалася бяз працы. Яна ня ведала пакуль такога выпадку ў сваім жыцьці, а асабліва ад таго часу, калі пабралася з Палікам, каб разьмінуцца калі, як кажуць, улегцы з днём, насалоды ягонае не адчуўшы. Ніхто, бывала, першым расы не абаб'е за ёю. Што не, то не. За траіх вырабіць. Гэта ня Прузына Нюхаўка: бібікаў біць ня будзе, бяз хлеба седзячы.

-- Мамка, -- азвяўся, войкаючы, Віктар, -- перастала балець галоўка, я пайду з вамі.

-- Ня можна, сынок, ты яшчэ хворанькі. А я-ж нікуды ня йду, ля хаты буду. Хутка й Алеська прыйдзе, лекаў прынясе табе. Вып'еш, направішся, вазьму тады й цябе, і Алеську, будзенце снапкі насіць, васількоў нарвіцё. Заўтра будзе ўспенія-цёспленія, і птушачкі засыпяваюць. Засыні, Віцік, засыні, я не забаўлюся...

«Што-ж гэта я сабе думаю? Ужо нець якая парапа, а я таройкаюся, тупаючы ў хаце, -- спалохана падумала Тэкля. -- Не забаўлюся, Віцік»...

Узяла серп і хуценька выйшла з хаты. У гэтую часіну ўзьлёцела на плот чорная курыца (тая, што мелася быць куранятніцай, але Тэкля перадумала й пасадзіла іншую, белую кашлатку) і, як пявун, засыпала:

-- Кука-рэку!

-- Акыш! Ліхенъка на тваю галаву, яшчэ чаго не ставала...

Курыца зъляцела з плоту, схавалася пад шырокім густым лісьцем лопуху, і Тэкля адчула, што нешта моцна кальнула ў сэрца. Цяпер яна й сама ня ведала, з чаго пачаць і за што ўзяцца. Думала-такі зажаць ячмень, а тут на табе -- і рукі пацяжэлі, целаadolела нязнаная дагэтуль мляўкасць. Палікарыха абаперлася на вароты, прыжмурыла вочы, і зь ейных вуснаў зъляцеў лёгкі скрыгат зубоў: хацелася прыдушыць туны боль сэрца й забыцца на раптоўную слабасць цела, хацелася ўхапіцца за адну якую-небудзь думку, забыцца пра свой гаспадарскі клопат і пра ўсё чутае. Рантам згадала вобраз нябожчыцы-маці і ейныя слова: «Свайго не абыдзеш і не аб'едзеш», але й гэтая згадка мільганула стралою ў зынікла ў мешаніне густога наплыву думак. А думкі ня спыняліся: ішлі ды йшлі, нібы даючы месца новым і больш вартым увагі.

Тэклія чула адно, як падалі на росную мураву гумна першыя ігрушы-скарасыпелкі, чула вясёлы шчэбет птушак у сакавітym зяленіве гумна й другім наваратам прыкры голас чорнае курыцы:

-- Кука-рэку!

Буланы ішоў цяжкай ступою, і Палікар не падганяў яго. Нават ніякае ўвагі не зварачаў на язду й пра касьбу, здавалася, забыўся. Нельга сказаць, каб напамінак Лукаша пра «гэтых самых», пра «гасцей» занепакоі чалавека. Усе Гарбы чулі й ведалі пра гэта, і яно ўжо ня было навіною. Хто-ж, як не Палікар, прынёс першую вестку людзям? На свае вочы перад гэтым бачыў, як у Вішнёўцы кароў за рогі выводзілі нейкія людзі ў скуранках, а бабы покатам качаліся й валасы на сабе ірвалі. Цяжка сказаць, што спрычынілася да абыякавасыці дагэтуль вельмі руплівага й самага гаспадарлівага ў Гарбах чалавека: ці адчуваныне страху, ці съведамае разуменыне няміну чае съмерці бацькаўскага гнязда? А можа, гэта быў той цяжкі стан раўнавагі, страшэнны стан душы, калі чалавек аднолькава прыймае й страх, і радасную надзею, і шчасце й няшчасце, і, стаўши перад воблікам съмерці, усьміхаецца й разважліва гаворыць: а ты не такая ўжо й страшная, як табе думаецца, і ня радуйся вельмі... Можа, само жыцьцё ёсьць самай страшнай зьявай у съвеце? Чалавек-жа й раджаецца, і жыве дзеля таго толькі, каб памерці...

Палікар апынуўся ва ўладзе думак і ўспамінаў. Ён не заўважыў, як хутка даехаў і да Белага балота. І толькі тады, калі хвалі ветру данесымі да ягоных вушэй гукі пастуховай жалейкі, страпянуўся і ўбачыў, як высока паднялося сонца і што на торбачцы з полуднем курэла, вышашы з рук, ягоная, унаследаваная ад бацькі люлька.

У палоне думак

Урывак з аповесыці «Голас крыві»

Паблізу нікога яшчэ ня было, і родныя, вялікія, як вокам скінуць, удаўжкі і ўшыркі, Пяшчанкі выдаліся Палікару гэтым разам нейкімі маўклівымі й таямнічымі. І каб яшчэ ня гэтыя ўпраўныя жаваранкі, каб ня іхныя песыні, што сачыліся на буйныя росы начы з маўклівага й глыбокадумнага прастору надзем’я і міжволына пераймаліся чулым слыхам, каб не пяшчотныя гукі жалейкі, што абудзілі ад змрочных думак, каб ня жоўта-бліскучыя купалы царквы, што велічна ўздымаліся над Гарбамі й відаць былі зь Пяшчанак, дык Палікар Ярашэвіч, відаць, няхутка-б вылузаўся з пачуваньня вусыцішнае адзіноты і, пэўна-ж, доўга-б яшчэ быў пад уладай свежага, бачанага ў Вішиёўцы разбою й розруху сялянскае насалоды й супакою...

Палікар выпраг каня, прывязаў повадам вобруці да біла драбінак і палажыў перад ім ахапак свежае канюшыны; вузей прыплюшчыў павекі вачэй і нехаця, холадна ўсьміхнуўся:

-- Еж, косю, пакуль есца... еж... Хто ведае, каго будзеш вазіць ты заўтра? Хто ведае... Эт, што будзе міру, тое й бабінаму сыну, -- падумаў Палікар, згадаўшы ці мала разоў чутую народную прымаўку. -- А ну-ж дый усё перамелецца, усё мінецца... А не -- хай ідзе, як ідзецца, калі ўжо гэтак суджана. Ён узыняў галаву й набачыў, што густое воблака туману, якое вісела над наплавамі і засланяла тупы кут Грабоўскае пушчы, моцна парадзела й гублялася, прастромленае косымі промнямі сонца, у люстраной глыбіні блакіту. Здалёку пушча выглядала, як вялічэзная чорная пляма, якая от-от, здавалася, разгайдаецца, разбракне і папаўзе па зямлі, чэрнячы ўсё жывое й няжывое, папаўзе на Гарбы, прыціснё да зямлі саламянія стрэхі будынкаў, завалачэ чэрняю сонца, і ніхто не пачуе, як недзе далёка, на полі, вязнучы ў глейкім наплыве страшэннага мору, будзе прасіць ратунку адзін-аднюткі Палікар Ярашэвіч...

Але гэта была толькі немаведама чым навеяная ўява чалавека, у чистую, нясплямленую душу якога ўкрадаліся прывіды невядомага будучага. А мо' зусім падсъведама ўзмыла ягоная памяць сълед дзедавае казкі пра вятры съмерці, якія выходзілі з гэтае пушчы ў

далёкай даўнасьці? Мо’ і гэта. Палікар нікому пра тое не гаварыў... Аднак і гэтая ўява адхлынула: тая самая пушча стаяла ўжо перад ягонымі вачымі, як нешта магутнае, вечнае, як нешта такое, чаго ня ўпраўляцца ніколі зламаць і расьцерці ніякія навалы, ніякія вятры съмерці. І яна, і роўнядзь палёў паднарадковалі ягоную ўвагу сваёй сіле -- сіле зямлі, у якую й сам Палікар, як гаварыў ён, глыбока ўрос каранямі.

Ад саме съценкі да паплавоў -- гоняў на пятнащасць ў-ляжала паласа буйное, зблытанае вятрамі кучараvae канюшыны; паабапал, у ейную меру, расла гэтакая й на суседскім полі. Крыху далей, у разывілку дзвіюх съценак, недалёка ад лесу, жаўцелі, прыгінаючы буйныя вусатыя каласы, высокія -- па грудзі -- ячмяні; а за імі, усьцяж гасцінца, і ніжэй, дзе клю лесу стыкаўся зь елавінай і замыкаў балота, перакачвалася шырокімі хвалямі яшчэ зеленкаватае жыта. І цяпер, менавіта сяньня, нагадвала яно Палікару бачанае ім адзіны раз на вяку далёкае чужое мора...

Доўга і нібы ўпяршыню, седзячы на біле калёсаў і не выпускаючы люлькі з зубоў, углядаўся гэты моцны, уроджаны гаспадар у дагледжаныя рукамі чалавека сакавітая палеткі добра; відаць, шукаў заспакаення душы, а можа, і адказу на збой неразгаданых, цікавых і, дарэчы, няпрыемных пытаньняў? І толькі ледзьве пачутыя слова, якія выйшлі зь ягоных вуснаў, калі ён выймаў зь кішэні крэсіва, каб высекчы вагню да люлькі, слова «дай-жа Божа» сказаў, што чалавек шукае й просіць збавеняня, што душа ягоная прачувае нешта нядобрае, благое... Разумеючы ўсё гэта, як разумеючы й няўмольную хаду зынішчэння, хацелася падысьці да Палікара Ярашэвіча, узяць у рукі каляныя яго далоні й сказаць, паказваючы на падуладныя чалавеку палі: «Ня журыся, Палікар Ярашэвіч! Чуеш, як моцна пахне зямля? Пэўна, што чуеш... Хто-ж, як ня ты, араў і маеш далей араць свае Пяшчанкі? Толькі ты, Палікар! У твае, а ня чые іншыя, рукі аддадзены яны бацькамі. Хто-ж, як ня ты, паліваў гарачым потам чорную ральлю, каб так высока ўзыяліся пад сонцам напоенныя ім, тваім потам, жыццядайныя травы зямлі? Толькі ты, Палікар! Можа-б, яно й гэтыя жаваранкі, што ўзыятаюць, як згледзець, у блакіт, ці, не раўнаваючы, як каменьчыкі, прыпадаюць да тваёй канюшыны, ня цешылі сэрца й не абуджалі прастору, каб ня гэты во плён чалавека-валадара? Ці ня праўда, скажы, Палікар? А ўгледзься адно ў гэтыя васількі сінявокія, што весела ўсыміхаюцца ў ценіве жыта й сарамліва стуляюць кволыя пялесткі пад гарачымі прамяніямі

сонца ў поўдзень... Відаць, і яны-б не расылі, ня ўсміхаліся, калі-б ня гэтае во сънеліва -- золата каласоў ячменных, каб ня пахла хлебам і мёдам угноеная тваімі рукамі зямля Пяшчанак? Праўда?.. Усё праўда, Палікар! І які шчаслівы той чалавек, якому доля наканавала таптаць бацькавы съежкі-дарожкі... якога не адарвала яна ад зямлі й ня кінула ў вір нафарбованага, блуднага жыцця... якога не растаптала ўчарашняя навальніца... Але-ж ты, бачу я, думаеш пра заўтрашніе? Праўда, пра заўтрашніе? Ня журыся, Палікар Ярашэвіч! Ня журыся! Заўтрашніе -- заўтрашнім: не ўцячэ й бяз нас не абыдзеца... каб толькі мы самі ад яго, ад заўтрашніга, не ўцякалі... Чуеш, як моцна пахне зямля?» Але навошта было гаварыць? Хіба сам Палікар ня бачыў і ня ведаў усяго гэтага? Хіба і ён ня мог-бы сказаць такога іншаму ды расчуліць і без таго расчуленую днімі душу? У такую часіну чалавек мусіць быць сам-насам са сваімі думкамі й перажываньнямі. І калі ён, зірнуўшы на сонца, адчапіў мянташку й пачаў мянціць касу, відаць было, што месца дакучлівых думак заступіў гаспадарскі клопат...

Гасцінец курэй густым пылам. Можа-б, яго й не заўважыў Палікар, каб не заняў увагі нязвыклы шум самаходаў, якія шпарка імчаліся з-пад пушчы і, перасякаючы съценкаю клін Пяшчанак, скіроўваліся ў выган Гарбоў. «Ці ня тыя, часам, што ў Вішнёўцы гаспадарылі?» -- мільганула думка, і Палікар адчуў, як нешта халоднае разыліoso ў ягоных грудзях і моцна кальнула ў сэрца. «Яны! Вось так і жыве чалавек... жыве й ня ведае, што яго чакае заўтра... Ня ведае й ня знае. Можа й съмерць, і можа яна ўжо зусім блізка?» -- ізноў вярнуліся й апанавалі Палікара першыя думкі...